

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

**ΘΕΜΑ: ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ ΣΤΗΝ ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΗ
ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΦΗΒΩΝ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Οικονομίδου Μαρίας (Α.Μ: 2741)

Επιβλέπων καθηγητής

Κοκκινάκη Θεανώ

Ρέθυμνο, Σεπτέμβριος 2016

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ. ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ.....	5
1.1 Ψυχολογικές Θεωρίες.....	6
1.1.1 Ψυχοκοινωνικές και ψυχοσεξουαλικές θεωρίες.....	6
1.1.2 Η θεωρία του άγχους.....	8
1.1.3 Η θεωρία της κρίσης.....	9
1.1.4 Η θεωρία του συστήματος της οικογένειας.....	9
1.1.5 Η θεωρία των σχέσεων.....	10
1.1.6 Η θεωρία των συναισθηματικών δεσμών.....	10
1.1.7 Η θεωρία της γνωστικής ανάπτυξης του Piaget.....	11
1.1.8 Η θεωρία της επίδρασης του περιβάλλοντος.....	11
1.1.9 Αναπτυξιακές θεωρίες.....	12
1.2 Κοινωνιολογικές θεωρίες.....	12
1.2.1 Η θεωρία της κοινωνικής ανταλλαγής.....	13
1.2.2 Η θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης.....	14
1.2.3 Οι ψυχοκοινωνικές θεωρίες.....	14
1.2.4 Η δομική- λειτουργική θεωρία.....	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ. ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΦΗΒΩΝ.....	17
2.1 Προσχολική ηλικία.....	18
2.1.1 Παιδιά 0 έως 2.5 ετών (βρεφική ηλικία).....	18
2.1.2 Παιδιά 3 έως 5 ετών (νηπιακή ηλικία).....	19
2.2 Πρώτη σχολική ηλικία.....	22
2.2.1 Παιδιά 5 έως 9 ετών.....	22
2.2.2 Παιδιά 9 έως 12 ετών.....	26
2.3 Εφηβική ηλικία.....	29
2.3.1 Παιδιά 12 έως 17 ετών.....	29
2.4 Διαζύγιο και φύλο.....	33

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ. ΟΙ ΜΑΚΡΟΧΡΟΝΙΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΣΤΟΥΣ ΕΦΗΒΟΥΣ.....	37
3.1 Διαχείριση των συναισθημάτων και μακροχρόνιες συνέπειες του διαζυγίου.....	38
3.2 Ο ρόλος των γονιών και οι μακροχρόνιες συνέπειες του διαζυγίου.....	40
3.2.1 Ο ρόλος του πατέρα.....	40
3.2.2 Ο ρόλος της μητέρας.....	42
3.3 Η ηλικία του παιδιού και οι μακροχρόνιες συνέπειες του διαζυγίου.....	43
3.4 Το φύλο του παιδιού και οι μακροχρόνιες επιπτώσεις του διαζυγίου.....	46
3.5 Οι μακροχρόνιες συνέπειες στις σχέσεις των παιδιών με το αντίθετο φύλο.....	47
3.6 Η συσχέτιση μεταξύ διαζυγίου και εμφάνιση ψυχοπαθολογίας.....	48
3.7 Τρόποι αντιμετώπισης για την αποφυγή μακροχρόνιων συνεπειών.....	50
ΣΥΖΗΤΗΣΗ- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	55
ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΕΡΕΥΝΩΝ.....	63
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	65

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με το πέρασμα των αιώνων πέραν των αναπόφευκτων μεταβολών στις συνθήκες ζωής και διαβίωσης των ανθρώπων προκλήθηκαν μοιραία και βαθύτατες μεταβολές τόσο στη δομή όσο και στη λειτουργία και οργάνωση του θεσμού της οικογένειας. Η σταδιακή αλλά ταυτόχρονα δυναμική μετατροπή της παραδοσιακής αγροτικής-γεωργικής κοινωνίας σε σύγχρονη αστική-βιομηχανική μετάβαλε ριζικά τις λειτουργίες της οικογένειας καθώς και τις σχέσεις των μελών μεταξύ τους. Οι αλλαγές αυτές φαίνεται να προκαλούν μια αυξανόμενη ασυνέχεια στην αναπτυξιακή διεργασία του θεσμού μέσω της ολοένα και αυξανόμενης συχνότητας του αριθμού των διαζυγίων και των δεύτερων γάμων καθώς και μέσω της μονογονεϊκότητας ως απόρροια αυτής της διαρκούς μεταβαλλόμενης οικογενειακής δομής. Ωστόσο, αποτελεί γενική παραδοχή πως διαχρονικά η οικογένεια αποτελεί το κυρίαρχο φορέα ανατροφής των παιδιών τα οποία γεννιούνται και μεγαλώνουν με βάση τα ερεθίσματα και τις αρχές που εκλαμβάνουν μέσω της δυναμικής τους συνδιαλλαγής με τα μέλη που την απαρτίζουν. Η ανατροφοδότηση αυτή σημαίνει πως οποιαδήποτε κρίση μέσα στην οικογένεια, όπως το διαζύγιο μεταξύ των συζύγων, θα προκαλέσει αναπόφευκτα σοβαρές επιπτώσεις και εκπτώσεις στους γονείς κυρίως όμως στα παιδιά. Οι μετατροπές αυτές στο οικογενειακό γίγνεσθαι θα καλωσορίσουν μια νέα πραγματικότητα η οποία εξελίσσεται προοδευτικά και επιδέχεται συνεχούς έρευνας. Οι ερευνητές απ' την μεριά τους, έχοντας γνώση της πολυπλοκότητάς του διαζυγίου προσπαθούν να προσδιορίσουν την πλειάδα των γεγονότων που επακολουθούν καθώς και να μελετήσουν τόσο τις βραχυπρόθεσμες όσο και τις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις του διαζυγίου στην ανάπτυξη των παιδιών. Με αφορμή, λοιπόν, το συνεχές διεθνές ενδιαφέρον για το πολύπλευρο και συνάμα διαχρονικό φαινόμενο του γονεϊκού διαζυγίου, η παρούσα εργασία μελετά τις επιπτώσεις του στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών και των εφήβων. Αφού παρουσιάζονται οι βασικότερες εκ των ψυχολογικών και κοινωνιολογικών θεωριών αναφορικά με το γονεϊκό διαζύγιο, καταγράφεται αναλυτικά η επίδραση του στη συναισθηματική, κοινωνική και γνωστική ανάπτυξη καθεμιάς ηλικιακής ομάδας ξεχωριστά (προσχολική-νηπιακή-πρώτη σχολική-εφηβική) ενώ παράλληλα σημειώνονται έρευνες αναφορικά με τις διαφορές φύλου. Οι μακροχρόνιες επιπτώσεις του διαζυγίου για τα ανήλικα θύματα του είναι ένα εξίσου θεμελιώδες ζήτημα στο τομέα έρευνας των επιπτώσεων του διαζυγίου, θέμα που παρουσιάζεται εκτενώς στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ

Το διαζύγιο αποτελεί την πρώτη μεγάλη κρίση που καλούνται να αντιμετωπίσουν τα παιδιά στη ζωή τους με κίνδυνο την πιθανή υπονόμηση της σχέσης τους με τους γονείς τους ή/ και την μείωση της επαφή τους με τον έναν εκ των δύο καθώς και με αυτονόητη την μετατροπή του καθημερινού τους ρυθμού και τη ψυχική τους αναστάτωση. Η ένταση αυτής της αλλαγής ποικίλει και εξαρτάται απ την εκάστοτε οικογένεια αλλά φαίνεται πως τα παιδιά δεν είναι ποτέ αρκετά ώριμα ώστε να αντιληφθούν πλήρως την έννοια του διαζυγίου και να έρθουν με ψυχραιμία αντιμέτωπα με τις συνέπειές του. Αποτελέσματα ερευνών έχουν αποδείξει πως τα παιδιά που βίωσαν το διαζύγιο των γονιών τους είναι: α) δύο φορές πιθανότερο να απευθυνθούν σε κάποιο επαγγελματία ψυχικής υγείας στο μέλλον, β) είναι δύο φορές πιθανότερο να εγκαταλείψουν το λύκειο προτού αποφοιτήσουν, γ) είναι δύο φορές πιθανότητα να εκδηλώσουν προβλήματα συμπεριφοράς, δ) είναι περίπου 1,25 έως 1,5 φορές πιθανότερο να έρθουν αντιμέτωποι με την κατάθλιψη και ε) είναι 1,25 έως 1,5 φορές πιθανότερο να οδηγηθούν και τα ίδια στη λήψη διαζυγίου σε αντίθεση με τα παιδιά που ζουν σε πυρηνική οικογένεια (Emery, 2006).

Ψυχοκοινωνικοί, οικογενειακοί, οικονομικοί και ατομικοί παράγοντες φαίνεται να είναι αυτοί που καθορίζουν δυναμικά την επίδραση του διαζυγίου στη ζωή των παιδιών αλλά και τη πορεία της μετέπειτα εξέλιξης και προσαρμογής τους στα νέα οικογενειακά δεδομένα. Αποδεικνύεται πως τόσο το κοινωνικό στίγμα όσο και τα βαθιά εδραιωμένα στερεότυπα βρίσκουν αντίκτυπο σε όλα τα μέλη της οικογένειας υπομονεύοντας άμεσα και έμμεσα την λειτουργία της. Πέραν όμως των επιπτώσεων της κοινωνικής προκατάληψης καταγράφεται πλήθος διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων για τις επιπτώσεις του διαζυγίου στη ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών και των εφήβων (Χατζηχρήστου, 2015).

Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει ανασκόπηση των βασικότερων ψυχολογικών και κοινωνιολογικών θεωριών. Οι ερευνητές από τις δύο αυτές διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις και ειδικότητες προσεγγίζουν το θέμα από την δική τους μοναδική επιστημονική οπτική γωνία. Οι ψυχολογικές θεωρίες, για παράδειγμα, επικεντρώνονται στην επίδραση της προσωπικότητας των γονέων και της ψυχολογικής λειτουργίας τους στην συνολική προσαρμογή των παιδιών ενώ οι κοινωνιολογικές θεωρίες εστιάζουν στους κοινωνικούς παράγοντες που συμβάλλουν στην ύπαρξη διαφορών στην οικογενειακή εστία. Στην προσπάθειά τους, δηλαδή, να εξηγήσουν την αύξηση της μονογονεϊκότητας επικεντρώνονται στις εθνικές, κοινωνικές και φυλετικές διαφορές καθώς και στις μετατροπές στις νόρμες και τις

αξίες σχετικά με την δομή της οικογένειας. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί πως αυτές οι διεπιστημονικές προσεγγίσεις συχνά λαμβάνονται υπόψιν ταυτόχρονα.

1.1 Ψυχολογικές Θεωρίες

Απ' τη δεκαετία το '50 οι κοινωνικοί ερευνητές μελετούν συστηματικά το αντίκτυπο του διαζυγίου στη ψυχική υγεία των παιδιών. Ενώ όλοι συμφωνούν στην ποικιλότητα και στη σοβαρότητα των επιπτώσεων του διαζυγίου, διάσταση απόψεων φαίνεται να εμφανίζεται ως προς τη διάρκεια τους. Πολλοί μιλούν για σημαντικές μακροχρόνιες συνέπειες ακόμη και στην ενήλικη, πλέον, ζωή των παιδιών ενώ οι υπόλοιποι φαίνεται να τις οριοθετούν κατά μέσο όρο έως και πέντε χρόνια μετά τον επίσημο χωρισμό (Jeynes, 2005· Amato&Keith, 1991).

Οι ψυχολογικές θεωρίες εξετάζουν το φαινόμενο του χωρισμού ως μια διεργασία η οποία εξελίσσεται σε φάσεις ανάλογα με το στρες που βιώνουν τα παιδιά το οποίο και διακρίνουν σε «εξωτερικό» και «εσωτερικό». Ως «εξωτερικό» ορίζεται: α) η συναισθηματική αποσταθεροποίηση του ενός εκ των δύο γονέων, β) η ατέρμονη, εξαντλητική σύγκρουση μεταξύ των δύο γονέων και γ) η απώλεια της σχέσης με τον γονιό που στερείται της επιμέλειας. Απ' την άλλη ως «εσωτερικό» στρες ορίζεται η εσωτερική σύγκρουση που βιώνει το παιδί και η αλλαγή στις πεποιθήσεις και αντιλήψεις του. Και τα δύο αυτά είδη στρες εκδηλώνονται αλλά και αντιμετωπίζονται διαφορετικά ανάλογα με την ψυχολογική ανάπτυξη του παιδιού (Kalter, 1990).

1.1.1 Ψυχοκοινωνικές και ψυχοσεξουαλικές θεωρίες

Τα παιδιά διανύουν ποικίλα αναπτυξιακά στάδια κατά την πορεία εξέλιξής τους και η ψυχοκοινωνική και ψυχοσεξουαλική τους ανάπτυξη ποικίλει αντίστοιχα, ανάλογα με τους σκοπούς που έχουν τεθεί για την ανάπτυξή τους, τις εκάστοτε περιβαλλοντικές συνθήκες καθώς και ένα πλήθος άλλων εξωγενών παραγόντων.

Σύμφωνα με τον Erikson (1980), η ομαλή προσαρμογή των παιδιών σε κάθε επιμέρους αναπτυξιακό στάδιο καθορίζεται από την ισορροπία που δημιουργείται μεταξύ των δύο πόλων, διασπαστικής και ενισχυτικής ανάπτυξης. Για παράδειγμα, κατά τη νηπιακή ηλικία αμφιταλάντευση σημειώνεται μεταξύ των πόλων αυτονομίας- ντροπής ή/ και εμπιστοσύνης- δυσπιστίας. Το προ-οιδιπόδειο στάδιο της ανάπτυξης, επίσης, είχε εκτενώς απασχολήσει τον Erikson ο οποίος και υποστήριξε ότι τα παιδιά από το τρίτο έως το πέμπτο έτος της ηλικίας τους αρχίζουν σταδιακά να αντιλαμβάνονται και να αναγνωρίζουν το φύλο τους. Έτσι στο στάδιο αυτό επιτυγχάνεται η αίσθηση της έννοιας της πρωτοβουλίας σε αντίθεση με την αίσθηση της ενοχής η οποία και σημαδεύει το ψυχοσεξουαλικό καθήκον αναγνώρισης του φύλου στο οποίο ανήκει. Είναι η φάση στην οποία το παιδί προσπαθώντας να διεκδικήσει το ενδιαφέρον και τη προσοχή του γονέα του αντίθετου φύλου, αναπτύσσει μια ανταγωνιστική σχέση με τον γονέα του ίδιου φύλου με απόρροια

αυτού τη συστηματική εδραίωση του φόβου. Καθώς, λοιπόν, ο φόβος εσωτερικεύεται ξεκινά η εξέλιξη του «υπερεγώ».

Επόμενο, κομβικό σημείο της ψυχοσεξουαλικής του θεωρίας αποτελεί η περίοδος της «λανθάνουσας κατάστασης». Κατά την αναπτυξιακή αυτή περίοδο, το παιδί ταλανίζεται από το δίπολο ανωτερότητας- κατωτερότητας με αποτέλεσμα τη μίμηση και τη ταύτιση του με τις μη σεξουαλικές πτυχές της αρρενωπότητας και της θηλυκότητας, αντίστοιχα, των ενηλίκων. Ο Erikson υπογραμμίζει ότι κάθε ψυχοκοινωνικό στάδιο είναι αναπτυξιακά συσχετιζόμενο με κάθε προηγούμενό του και πως κάθε είδους κρίση ενδέχεται να επιβαρύνει το άτομο έστω και αν αυτό έχει περάσει τη κατάλληλη ηλικία επίλυσής του. Η θεωρία του «περί παραγωγικότητας» υπογραμμίζει τη σπουδαιότητα της σχέσης που αναπτύσσεται μεταξύ του πατέρα και του παιδιού ώστε ο μὲν πρώτος να αποτελεί ένα υγιέςγονικόπρότυπο, κατάλληλο προς μίμηση, και ο δε δεύτερος να μπορεί να αποκτήσει ένα «ασφαλές» κοινωνικό πρότυπο. Η γονική ταυτότητα και η ψυχοκοινωνική σχέση που θα αναπτυχθεί τελικά μεταξύ των δύο θα αποτελέσουν τους θεμέλιους λίθους για κάθε επόμενο μέλος και θα οδηγήσουν σε μια επουσιώδη παραγωγή σχέσης μεταξύ του πατέρα και του παιδιού.

Όταν το άτομο καλείται να αντιμετωπίσει ζητήματα παραγωγικότητας η κρίση επικεντρώνεται στις δυνάμεις του «εγώ» έτσι όπως αυτές είχαν τροποποιηθεί σε προηγούμενα αναπτυξιακά στάδια απ' αυτό της κρίσης της παραγωγικότητας. Προκειμένου το άτομο να ξεφύγει από τον κυκεώνα του εαυτού του πρέπει να επικεντρώνει την προσοχή του σε τρίτους και να βασίζεται στο αίσθημα της εμπιστοσύνης, της αυτονομίας αλλά και της παραγωγικότητας. Η εστίαση του σε τρίτους αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα βήματα στη προσπάθεια ανάπτυξης της παραγωγικότητάς του και της επίλυσης κάθε κρίσης σε κάθε στάδιο απ' το οποίο και διέρχεται. Για παράδειγμα, κατά το στάδιο της αυτονομίας κυριαρχεί η σχέση μεταξύ του παιδιού και του γονέα του, κατά το στάδιο της πρωτοβουλίας κυριαρχούν οι οικογενειακές σχέσεις ενώ στο στάδιο απόκτησης ταυτότητας, θεμελιώδη ρόλο διαδραματίζουν οι σχέσεις του ατόμου με τους εταίρους του.

Όλα τα παραπάνω καταδεικνύουν τη σπουδαιότητα της σύναψης κοινωνικών σχέσεων με τρίτους για τη επιτυχή αντιμετώπιση πάσης φύσεως αναπτυξιακή κρίση. Όταν πλέον το άτομο αναπτύξει την αίσθηση της ταυτότητας είναι και έτοιμο να ενταχθεί στη νέα γενιά (παραγωγικότητα) γεγονός που υπογραμμίζει το πόσο, τελικά, η ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού μπορεί να επηρεαστεί (Erikson, 1980).

Σύμφωνα με τις ψυχοκοινωνικές και ψυχοσεξουαλικές θεωρίες οι επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά βασίζονται αρχικά στην απουσία του αντρικού προτύπου το οποίο και θα αποπροσανατολίσει τη ταυτότητα του φύλου ενώ όταν ο χωρισμός συμπέσει με τη περίοδο της λανθάνουσας κατάστασης θα δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα στο τρόπο που το ίδιο το παιδί αντιλαμβάνεται και εκτιμά τον εαυτό του (Westman, 1970). Βέβαια, η επαφή με το πατέρα φαίνεται να είναι καθοριστική τόσο για τα αγόρια όσο και για τα κορίτσια τα οποία έχουν μια γενικότερη τάση

αποστασιοποίησης απ' αυτόν ενώ συχνά εμφανίζουν προβλήματα αυτοπεποίθησης. Έρευνες, επίσης, αποδεικνύουν ότι η διατήρηση μια υγιούς και συχνής επαφής με τον πατέρα θα μειώσει σημαντικά τη πιθανότητα εμφάνισης ψυχοπαθολογίας στα παιδιά (π.χ. κατάθλιψη) (Bauserman, 2002). Πιο συγκεκριμένα, όταν τα παιδιά βρίσκονται στη περίοδο της πρώιμης λανθάνουσας κατάστασης αντιλαμβάνονται την οικογένεια ως ένα θεσμό υψίστης σημασίας και σπουδαιότητας και ένα διαζύγιο θα τους προκαλέσει έντονο φόβο, ανασφάλεια, εγωκεντρικό τρόπο σκέψης ακόμη και ενοχές. Σε ένα δεύτερο επίπεδο ανάπτυξης θα ερμηνεύσουν το επερχόμενο διαζύγιο ως μια αιφνίδια εγκατάλειψη του ενός γονέα απ' τον άλλον ενώ κατά τη περίοδο της όψιμης λανθάνουσας κατάστασης θα διαθέτουν πλέον τη λογική ικανότητα να αντιληφθούν τα πραγματικά και αντικειμενικά αίτια του διαζυγίου κρατώντας, παράλληλα, μια πιο αποστασιοποιημένη θέση απ' αυτό αλλά και μια πιο επιφυλακτική στάση προς τους γονείς τους (Amato&Keith, 1991). Οι θεωρίες αυτές συνδέονται άμεσα με τις θεωρίες άγχους και κρίσης που ακολουθούν.

1.1.2 Η θεωρία του άγχους

Η θεωρία του άγχους εστιάζει στον αρνητικό αντίκτυπο των διαφόρων γεγονότων που προκύπτουν στη πορεία της ζωής καθώς επίσης και στα ατομικά χαρακτηριστικά (π.χ. ιδιοσυγκρασία, ευαισθησία, αντιληπτική ικανότητα κλπ.) που θα καθορίσουν το τρόπο αντίδρασης και το αν τελικά αυτά θα κριθούν επιζήμια ή όχι για τον παθόν. Ο Amato (2000), υποστήριξε πως το διαζύγιο δεν ξεκινά απ' τον φυσικό χωρισμό των γονέων και ολοκληρώνεται με τις δικαστικές διαμάχες αλλά αντιθέτως αποτελεί μια πολυπαραγοντική αλυσίδα γεγονότων, άλλων μικρότερης και άλλων μεγαλύτερης ισχύς, η οποία επηρεάζεται από ένα πλήθος «προστατευτικών» ατομικών παραγόντων όπως αναφέρθηκαν προωτέρω. Η θεωρία του άγχους ορίζει το διαζύγιο ως ένα σημαντικό στρεσογόνο γεγονός το οποίο ενδέχεται να επηρεάσει αρνητικά τη ψυχική αλλά και φυσική υγεία των παθόντων χωρίς όμως αυτό να αποκλείει την εμφάνιση ευεργετικών, τελικά, αποτελεσμάτων όπως το οριστικό τέλος μακρόχρονων, πιθανά εξαιρετικά επώδυνων, εσωτερικών συγκρούσεων (Cherlin, Chase-Lansdale&McRae, 1998). Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί πως οι αντιδράσεις των γονέων στο έντονο άγχος που βιώνουν, το οποίο επιβαρύνει συστηματικά τη ψυχολογική τους υγεία, φαίνεται να είναι πιο καθοριστικές για τη προσαρμογή των παιδιών τους από το άγχος αυτό καθ' αυτό ιδίως την αρχική περίοδο που έπεται του οριστικού διαζυγίου οδηγώντας σε σημαντικές εκπτώσεις στο γονικό τους ρόλο. Επιπροσθέτως, απόρροια του έντονου άγχους τους είναι η ασυνείδητη μεταβίβαση του και στα παιδιά τους τα οποία και κατακλύζονται από φόβο μήπως χάσουν και κάποιο άλλο αγαπημένο τους πρόσωπο (Ambert, 2009).

1.1.3 Η θεωρία της κρίσης

Όταν ένα άτομο καλείται να αντιμετωπίσει μια αναπάντεχη κατάσταση, όπως ένα διαζύγιο, χωρίς να είναι οπλισμένο με τις κατάλληλες εμπειρίες, βιώματα και πρότυπα συμπεριφοράς τότε το άτομο αυτό οδηγείται σε κρίση. Η θεωρία της κρίσης αφορά ένα μοντέλο αντιμετώπισης των κρίσεων το οποίο αποτελείται από τις εξής τέσσερις φάσεις: α) τη φάση του σοκ, β) τη φάση της αντίδρασης, γ) τη φάση της διερεύνησης και τέλος δ) τη φάση του επαναπροσδιορισμού. Για να μπορέσει το άτομο να ανταπεξέλθει της κρίσης, να εισέλθει δυναμικά στο κοινωνικό στίβο και να επουλώσει κάθε ψυχικό τραύμα που άφησε πίσω της η κρίση θα πρέπει κάθε φάση να έχει επιλυθεί με τον κατάλληλο μηχανισμό και την κατάλληλη χρονική στιγμή. Η θεωρία αυτή συχνά επαληθεύεται στο διαζύγιο το οποίο αναμφισβήτητα αποτελεί ένα αναπάντεχο και δυσάρεστο γεγονός το οποίο τροποποιεί πολλές σταθερές και οδηγεί τους συμμετέχοντες σε ποικίλες κρίσεις. Η δυνατότητα και οι μηχανισμοί αντιμετώπισης της κρίσης του διαζυγίου αλλά και το χρονικό διάστημα που θα χρειαστεί θα καθοριστούν από ένα πλήθος αλληλένδετων παραγόντων, όπως για παράδειγμα, τα προσωπικά αποθέματα του καθενός, την ύπαρξη παιδιών κλπ. Η πιθανότητα επανεμφάνισης προβλημάτων ακόμη και μετά τη οριστική και επίσημη λήψη του διαζυγίου σημαίνει πως κάποια παλαιότερη κρίση δεν αντιμετωπίστηκε ορθά και την κατάλληλη χρονική στιγμή (Amato, 2000).

1.1.4 Η θεωρία του συστήματος της οικογένειας

Σύμφωνα με τη θεωρία του συστήματος της οικογένειας, σύστημα είναι ένα σύμπλεγμα αλληλοεπηρεαζόμενων μεταξύ τους στοιχείων και κάθε αλλαγή σε κάποιο στοιχείο του συστήματος επιφέρει αναπόφευκτα αλλαγές σε ολόκληρο το σύστημα. Το σύστημα δεν είναι απλά το άθροισμα των μερών του αλλά μια οργανική ενότητα που διαφέρει ποιοτικά από τα επιμέρους κομμάτια που την απαρτίζουν. Η εν λόγω θεωρία υποστηρίζει πως η οικογένεια αποτελεί ένα ανθρώπινο σύστημα που απαρτίζεται από άτομα τα οποία συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς αίματος και κοινωνικά προσδιορισμένους δεσμούς, ζουν και συνυπάρχουν στο ίδιο πλαίσιο, κάτω απ' τους ίδιους κανόνες και υπό το πρίσμα ενός πλέγματος δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Η κατανόηση ενός ατόμου προϋποθέτει τη κατανόηση του συστήματος στο οποίο ανήκει καθώς κάθε ενέργεια του επηρεάζεται αλλά ταυτόχρονα επηρεάζει τα υπόλοιπα μέλη της. Ένα διαζύγιο αναπόφευκτα θα τροποποιήσει τη δομή του συστήματος, επαναπροσδιορίζοντας το ρόλο του καθενός μέσα σε αυτό χωρίς, όμως, να οδηγήσει αυτόματα στη δημιουργία χάσματος μεταξύ των παιδιών και των διαζευγμένων, πλέον, γονέων (Broderick, 1993).

1.1.5 Η θεωρία των σχέσεων

Σύμφωνα με τη θεωρία των σχέσεων, το εάν ένα άτομο θα καταφέρει να ευτυχήσει τελικά στη προσωπική του ζωή εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον τρόπο με το οποίο εξιδανικεύει μια σχέση. Σύμφωνα με την εν λόγω θεωρία, ένα διαζύγιο θα οδηγήσει στη δημιουργία δύο τύπων παιδιών. Απ' τη μια εμφανίζονται τα παιδιά που ελπίζουν στην εύρεση του ενός και μοναδικού ιδανικού συντρόφου, ο οποίος θα αποτελεί γι' αυτά την “αδελφή ψυχή” τους και τη σχέση τους χαρακτηρίζει η αρμονία και ηρεμία και απ' την άλλη τα παιδιά εκείνα για τα οποία η ευτυχία τους είναι άρρηκτα συνυφασμένη της διαρκούς προσπάθειας και όχι της “ιδανικότητας” και τη σχέση τους χαρακτηρίζει ο αγώνας για επίλυση των όποιων προβλημάτων προκύπτουν με την ταυτόχρονη εγκαθίδρυση ενός γαλήνιου κλίματος. Με άλλα λόγια, στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται τα παιδιά που διαθέτουν μια πιο ρομαντική προσέγγιση ζωής και τα βιώματά των οποίων τα ωθούν ασυνείδητα σε μια ατέρμονη προσπάθεια αναζήτησης τους ιδανικού συντρόφου έτσι ώστε να αποκλείσουν οποιαδήποτε πιθανότητα διένεξης μαζί του. Αντίθετα, στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται τα παιδιά που διαθέτουν μια πιο ρεαλιστική ματιά και τα οποία ερμηνεύουν το διαζύγιο των γονέων τους ως αποτέλεσμα ελλιπούς προσπάθειας και των δύο πλευρών. Γι' αυτά, λοιπόν, τα παιδιά το μυστικό μιας ευτυχισμένης και αρμονικής συμβίωσης είναι η συνεχής προσπάθεια και όχι η “τελειότητα” (Franiuk, Cohen&Pomerantz, 2002).

1.1.6 Η θεωρία των συναισθηματικών δεσμών

Σύμφωνα με τη θεωρία των συναισθηματικών δεσμών τα παιδιά κατά το πρώτο εξάμηνο της ζωής τους δεν είναι σε θέση να επιλέξουν τα άτομα που θα τα περιβάλλουν και θα μεριμνούν για την φροντίδα τους. Μετά, όμως, απ' αυτό αρχίζουν σταδιακά να δημιουργούν ιδιαίτερες προτιμήσεις με κάποια από τα άτομα αυτά γεγονός για το οποίο, σύμφωνα με τον John Bowlby (1982), είναι βιολογικά προορισμένα. Ο Bowlby, βρετανός ψυχολόγος, πρωτοεισήγαγε τον όρο «attachment» (δεσμός, πρόσδεση, προσκόλληση) και περιέγραψε το δεσμό αυτό ως μια «ψυχολογική επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων». Όρισε ως «δεσμό προσκόλλησης» το συναισθηματικό δεσμό ανάμεσα σε ένα βρέφος και σε κάποια σημαντικά πρόσωπα που ασκούν την πρωταρχική του φροντίδα και υποστήριξε πως η σταθερότητα των δεσμών αυτών κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής ενός παιδιού είναι πολύ σημαντική για τη μετέπειτα ψυχοκοινωνική του εξέλιξη (Sutherland, Altenhofen&Biringen, 2012). Όμως, συχνά η προσκόλληση ενδέχεται να οδηγήσει στη δημιουργία «ανασφαλούς προσκόλλησης» σε περίπτωση που το παιδί κληθεί να αντιμετωπίσει μια αναπάντεχη δυσάρεστη κατάσταση όπως, για παράδειγμα, το διαζύγιο των γονέων του. Για τα παιδιά ένα διαζύγιο ενδέχεται να σημαίνει την αποκόλληση απ' τον γονέα ή τη λιγότερη συχνή επαφή του με αυτόν με αποτέλεσμα τη ρήξη των συναισθηματικών δεσμών, οπότε θεωρείται ότι έχει περισσότερες αρνητικές επιδράσεις στη μικρή κυρίως ηλικία (Χατζηχρήστου, 2015). Η ρήξη της προσκόλλησης παιδιού και γονέα

θα προκαλέσει στο πρώτο έντονη συναισθηματική αστάθεια, ευαλωτότητα και αδυναμία (Amato, 2000). Απ' την άλλη, όμως, δεν είναι λίγες οι έρευνες που βάση της θεωρίας των συναισθηματικών δεσμών, υποστηρίζουν πως μια «υγιής προσκόλληση» μπορεί τελικά να είναι επικερδής για τα «θύματα» ενός χωρισμού. Πιο συγκεκριμένα, οι Cohn, Cowan P., Cowan C. και Pearson (1992), διαπίστωσαν πως η ικανότητα ρύθμισης των συναισθημάτων, οι καλές δεξιότητες επικοινωνίας, η ικανότητα ενσωμάτωσης αντιφατικών συναισθημάτων κλπ. στα πλαίσια της «ασφαλούς» προσκόλλησης παιδιού-γονέα, πιθανά θα βοηθήσουν τους διαζευγμένους γονείς να εξασφαλίσουν στο παιδί τους ένα ασφαλές, αντίστοιχα, μερίδιο γονικής μέριμνας και φροντίδας.

1.1.7 Η θεωρία της γνωστικής ανάπτυξης του Piaget

Η θεωρία της συναισθηματικής ανάπτυξης του παιδιού είναι άμεσα συσχετιζόμενη με τη θεωρία γνωστικής ανάπτυξης για την οποία μίλησε ο Jean Piaget το 1970. Ο Piaget υπήρξε ο κύριος εκπρόσωπος της γνωστικής προσέγγισης στην ανάπτυξη των παιδιών και θερμός υποστηρικτής της άποψης ότι μέσω του γνωστικού συστήματος επιτυγχάνεται η προσαρμογή του ατόμου στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Επιπροσθέτως, για να κατακτήσει κάποιος μια νέα γνώση θα διέλθει, πρώτα, από μια διαδικασία αυτό-δόμησης η οποία καθορίζεται από την αλληλεπίδραση μεταξύ κληρονομικότητας του ατόμου και του περιβάλλοντός του.

Τόσο η νοητική όσο και η κοινωνική ανάπτυξη των παιδιών μπορεί να επηρεαστεί άρδην από τη φροντίδα την οποία εκλαμβάνουν από το οικογενειακό τους περίγυρο. Δηλαδή, όταν η ποιότητα της φροντίδας χωλαίνει τότε τα παιδιά μαθαίνουν με μεγαλύτερη δυσκολία και με πιο αργό ρυθμό, αναπτύσσουν λιγότερο ασφαλές δεσμούς με τους ενήλικους και κατακτούν αργότερα κάθε είδους κοινωνικής δεξιότητας, εν αντιθέσει με τα παιδιά-δέκτες μια συνεχούς και υγιούς φροντίδας (Beilin, 1992).

1.1.8 Η θεωρία της επίδρασης του περιβάλλοντος

Σήμερα, και μετά από το πέρας πολλών δεκαετιών έρευνας έχει διαπιστωθεί πως η ανάπτυξη των παιδιών καθορίζεται ή/ και επηρεάζεται από βιολογικούς, γενετικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες. Σε μια ανασκόπηση της βιβλιογραφίας για τους παράγοντες κινδύνου στην πορεία ανάπτυξης του ατόμου, σε ψυχοκοινωνικό πλαίσιο, ως πρώτος φαίνεται να ορίζεται ο χωρισμός των γονέων και η αιφνίδια μετατροπή της οικογένειας από πυρηνική σε μονογονεϊκή. Το διαζύγιο παρουσιάζει μια μέτρια μεν αλλά επαναληπτική δε σχέση με τη συμπεριφορά των παιδιών. Δεν είναι λίγες οι άμεσες και οι μακρόχρονες επιπτώσεις του στα παιδιά με τα τελευταία να σημειώνουν από χαμηλές ακαδημαϊκές επιδόσεις μέχρι παραβατικές συμπεριφορές και μειωμένες κοινωνικές δεξιότητες, εν αντιθέσει με τα παιδιά εκείνα που ζουν και

με τους δύο τους γονείς σε ένα υγιές και απαλλαγμένο από διαπληκτισμούς, περιβάλλον (Amato, Loomis&Booth, 1995).

1.1.9 Αναπτυξιακές θεωρίες

Όπως η θεωρία επίδρασης του περιβάλλοντος έτσι και οι αναπτυξιακές θεωρίες υποστηρίζουν πως η ανάπτυξη ενός παιδιού δεν προδιατίθεται μόνο απ' την γενετική του σύνθεση αλλά είναι άμεσα επηρεαζόμενη απ' ένα πλήθος περιβαλλοντικών παραγόντων όπως είναι η οικογένεια στην οποία ζει, το σχολείο στο οποίο φοιτά αλλά και η ευρύτερη κοινωνία μέσα στην οποία συνδιαλέγεται. Ένα διαζύγιο μεταξύ των γονιών θα προκαλέσει, σύμφωνα με τα ερευνητικά δεδομένα, στο παιδί ποικίλα συμπεριφορικά προβλήματα επηρεάζοντας ταυτόχρονα και το επίπεδο νοητικής, ψυχοκοινωνικής, ψυχοσεξουαλικής και συναισθηματικής του ανάπτυξης. Το 1993 οGuttman διεξήγε μια έρευνα αναφορικά με τις επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά, βάση των αναπτυξιακώνθεωριών και τα ευρήματά του ήταν αρκετά ενδιαφέροντα. Πιο συγκεκριμένα, διαπίστωσε πως το επίπεδο της ψυχοσεξουαλικής, ψυχοκοινωνικής, συναισθηματικής και νοητικής ανάπτυξης των παιδιών καθορίζει άμεσα τους τρόπους αντίδρασής τους στον επερχόμενο χωρισμό και στις συνέπειες αυτού, όπως, για παράδειγμα, τον τρόπο αντίδρασης τους στην έλλειψη του ενός εκ των δύο γονέων, στις νέες οικονομικές συνθήκες ακόμη και στην έλευση ενός νέου συντρόφου (Beecher- Monas&Garcia-Rill, 2006).

1.2 Κοινωνιολογικές Θεωρίες

Οι κοινωνιολογικές θεωρίες τείνουν να υποστηρίζουν ότι η ερμηνεία του διαζυγίου των γονέων από ένα παιδί εξαρτάται τόσο απ' τη κουλτούρα του όσο και απ' το οικογενειακό του περιβάλλον. Η πλειοψηφία των κοινωνικών ερευνητών εξετάζει τις επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά υπό το πρίσμα πολλών παραγόντων όπως είναι το φύλο, η ηλικία, το αναπτυξιακό στάδιο κλπ., τονίζοντας παράλληλα πως τα παιδιά αυτά παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικά περισσότερα προβλήματα συμπεριφοράς και προσαρμογής συγκριτικά με τα παιδιά που ζουν και με τους δύο τους γονείς. Οι περισσότεροι απ' τους ερευνητές, επίσης, είναι θερμοί υποστηρικτές των μακροπρόθεσμων επιδράσεων του διαζυγίου συμπεραίνοντας πως οι ενήλικες που έχουν βιώσει στα παιδικά του χρόνια το χωρισμό των γονιών τους έχουν: α) μειωμένη κοινωνικοοικονομική ευμάρεια, β) δυσκολότερη ψυχολογική προσαρμογή στις αλλαγές και γ) αρκετά συχνή συζυγική αστάθεια, εν αντιθέσει με μια οικογένεια χωρίς βιώματα διαζυγίου (Amato & Keith, 1991).

1.2.1 Η θεωρία της κοινωνικής ανταλλαγής

Η θεωρία της κοινωνικής ανταλλαγής αποτελεί την πιο ευρέως διαδεδομένη κοινωνιολογική θεωρία αναφορικά με το φαινόμενο του διαζυγίου. Πρεσβεύει την ύπαρξη μια τάσης των ατόμων να λαμβάνουν αποφάσεις σχετικά με τον γάμο τους βάση: α) του πώς αντιλαμβάνονται την ελκυστικότητα του γάμου, β) των εμποδίων που συχνά παρουσιάζονται σε αυτόν αλλά και γ) βάση της ελκυστικότητας των εναλλακτικών λύσεων για τις οποίες εξίσου συχνά μπαίνουν σε πειρασμούς. Η εν λόγω θεωρία υποστηρίζει πως η πορεία ενός γάμου μπορεί να επηρεαστεί από τέσσερις παράγοντες οι οποίοι ενδέχεται να οδηγήσουν στη οριστική του διάλυση (Knoester&Both, 2000). Οι παράγοντες αυτοί είναι οι εξής:

- Απόγονοι και οικογένεια

Πλήθος ερευνών έχουν αποδείξει πως η ύπαρξη παιδιών σε ένα γάμο (προτού αυτά ενηλικιωθούν και εγκαταλείψουν την οικογενειακή εστία) αποτελεί το ισχυρότερο εμπόδιο για την τελική λήψη του διαζυγίου εν αντιθέσει με μελέτες σε παντρεμένα ζευγάρια χωρίς απογόνους τα οποία φαίνεται να οδηγούνται με μεγαλύτερη ευκολία και χρονικά αρκετά συντομότερα στον επίσημο χωρισμό (Bair, 2007).

- Εργασία

Η γενίκευση της εργασίας των γυναικών έξω από το σπίτι δημιούργησε μια «νεοεκτεταμένη» οικογένεια η οποία φαίνεται να επηρεάζει σημαντικά τα παιδιά που αποτελούν μέλη της καθώς και την ομαλή ανάπτυξή τους. Η δυναμική είσοδος του γυναικείου φύλου στον εργασιακό στίβο με την ταυτόχρονη πιθανή ανεργία του άντρα-συζύγου είναι ζητήματα που αποδεικνύεται απ' την έρευνα πως επηρεάζουν δυναμικά την πορεία ενός γάμου. Δεν είναι λίγα τα παραδείγματα ζευγαριών που οδηγούνται στη λήψη διαζυγίου σε μια περίοδο όπου ο μεν άντρας έχει ήδη συνταξιοδοτηθεί και η δε γυναίκα εξακολουθεί να εργάζεται.

- Προσδοκίες από το γάμο

Ο θεσμός του γάμου αποτελεί τον θεμέλιο λίθο της οικογένειας με στόχο να ικανοποιήσει τις κρυφότερες προσδοκίες των ανθρώπων για αναγνώριση της αξίας τους, για παραδοχή, αποδοχή και κατανόηση και μια ζωή γεμάτη από αγάπη, στοργή και ασφάλεια. Καθώς τα χρόνια περνούν, οι στόχοι, οι ανάγκες και οι επιθυμίες των συζύγων έχουν μεταλλαχθεί μεταθέτοντας τη βαρύτητα στην ψυχολογική τόνωση και στην εσωτερική «αναγέννηση». Οι ραγδαίες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις σαφέστατα δenäφησαν ανεπηρέαστο τον θεσμό της οικογένειας ο

οποίος και κλήθηκε να τις ακολουθήσει. Ιδίως η μετατροπή των κοινωνικών ρόλων με την αποφασιστική είσοδο του “αδύναμου” φύλου στα εργασιακά δρώμενα μετέτρεψε αυτομάτως και τις ανθρώπινες σχέσεις κάνοντάς τες λιγότερο συγκαταβατικές και περισσότερο απαιτητικές. Η θεωρία της κοινωνικής ανταλλαγής υποστηρίζει ότι στα πλαίσια της «νέας» αυτής κοινωνίας οι πειρασμοί είναι πολλοί και καθένας σύντροφος πιθανώς δεν θα αφήσει ανεκμετάλλευτη μια πιο ελκυστική εναλλακτική λύση.

- Οικονομική ασφάλεια/ ανασφάλεια

Το πόσο ελκυστικός ή όχι είναι ένας γάμος φαίνεται να επηρεάζεται και απ’ το εάν υπάρχει οικονομική ασφάλεια ή ανασφάλεια. Η οικονομική ανεξαρτησία της σύγχρονης γυναίκας συχνά διευκολύνει την αμφιταλάντευσή της και την οδηγεί ευκολότερα στο διαζύγιο κάτι που σαφέστατα δεν θα συνέβαινε στο παρελθόν λόγω της οικονομικής και συναισθηματικής της δέσμευσης ως προς το κυρίαρχο του σπιτιού (Jalovaara, 2002).

1.2.2 Η θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης

Η θεωρία αυτή ερμηνεύει την ταχύτατη αύξηση του ποσοστού των διαζυγίων στην βάση της ραγδαίας εξέλιξης μιας κοινωνίας που βρίσκεται σε συνεχή αλλαγή. Κατά τη μετάβαση από την αγροτική στη βιομηχανική οικονομία οι άνθρωποι άρχισαν να απομακρύνονται από την αρχική ιδέα του γάμου ως θεσμού. Η ανεξαρτητοποίηση του γυναικείου φύλου, η ευκολότερη αποδοχή του διαζυγίου ως φαινομένου και η όλο και αυξανόμενες φιλοδοξίες των ζευγαριών για το γάμο είναι μόνο κάποιοι απ’ τους παράγοντες που σταδιακά και υπόγεια μετατρέπουν τις υπάρχουσες αντιλήψεις για το γάμο και για το διαζύγιο και θέτουν τα θεμέλια για μια νέα κοινωνία αξιών (Amato, 2000).

1.2.3 Οι Ψυχοκοινωνικές θεωρίες

Οι κοινωνικοί ερευνητές κατατάσσουν στις αναπτυξιακές κατακτήσεις των παιδιών και την ικανότητα τους για διαπροσωπικό τρόπο συλλογισμού την ικανότητα, δηλαδή, κατανόησης, επεξεργασίας αλλά και ερμηνείας του εαυτού τους με βάση τα ερεθίσματα που λαμβάνονται απ’ τον έξω κόσμο. Η ανάπτυξη των παιδιών αποτελεί μια πολυπαραγοντική διαδικασία όπου για την εκτίμηση της οποίας θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη όλα τα στοιχεία που εμφανίζονται στην καθημερινότητά τους τόσο στο οικογενειακό όσο και στο ευρύτερο κοινωνικό τους περιβάλλον. Οι ψυχοκοινωνικές θεωρίες υποστηρίζουν πως μόνο αν παρατηρηθεί προσεχτικά ένα παιδί στην καθημερινή του ζωή, στο σπίτι και στο σχολείο του, θα μπορεί να εκτιμηθεί η ορθή μη πορεία της ανάπτυξής του (Kurdek&Berg, 1987). Με άλλα

λόγια οι εν λόγω θεωρίες τονίζουν πως οι αντιδράσεις των παιδιών στο διαζύγιο μπορούν να ερμηνευτούν με βάση το επίπεδο του διαπροσωπικού τρόπου συλλογισμού τους, ο οποίος και βελτιώνεται σε διαφορετικά ιεραρχικά στάδια, όπως τα ακόλουθα:

Στο επίπεδο 0 του διαπροσωπικού τρόπου συλλογισμού (εγωκεντρικό προ-οιδιπόδειο) το παιδί αδυνατεί να διακρίνει μεταξύ των απόψεων του και των απόψεων τρίτων με άμεση συνέπεια την συγχώνευση της υποκειμενικότητας του εαυτού του με αυτή των άλλων. Έτσι, οποιαδήποτε κατάσταση βιώνουν, όπως ένα γονεϊκό διαζύγιο, ερμηνεύεται από το παιδί ως συνώνυμη με τη προσωπική του αντίδραση προς αυτήν.

Στο επίπεδο 1 (υποκειμενική πρώιμη περίοδος λανθάνουσας κατάστασης) ενώ το παιδί είναι σε θέση να αποδεχτεί πως κάθε άνθρωπος διαθέτει τη δική του υποκειμενική άποψη, δυσκολεύεται να κατανοήσει πως ενδέχεται να τρέφει δυο είδους διαφορετικά συναισθήματα για το ίδιο πρόσωπο ενώ οι επιπτώσεις της συμπεριφοράς του στις διαπροσωπικές σχέσεις γίνονται αντιληπτές με απόλυτους όρους.

Στο επίπεδο 2 (αυτό-στοχαστική όψιμη περίοδος λανθάνουσας κατάστασης) εκδηλώνει τη δική του συμπεριφορά κατανοώντας παράλληλα και τις απόψεις των τρίτων, συνεχίζει να δυσκολεύεται στη σύνδεση δυο αντιθέτων μεταξύ τους συναισθημάτων προς το ίδιο πρόσωπο αλλά τουλάχιστον κατανοεί ότι υπάρχει εν δυνάμει αυτή η ικανότητα.

Στο 3 και τελευταίο επίπεδο (συλλογισμός τρίτου προσώπου-εφηβεία) μπορεί να υιοθετεί μια άποψη ενώ ταυτόχρονα κατανοεί τις απόψεις τρίτων αλλά και την μεταξύ τους σχέση. Σε αυτό το στάδιο κατακτά την ικανότητα να αντιλαμβάνεται τις διαπροσωπικές σχέσεις ως προϊόνα μοιβαίων συναισθημάτων, κινήτρων και συμπεριφοράς (Guttman, 1993).

1.2.4 Η δομική-λειτουργική θεωρία

Η δομική-λειτουργική θεωρία υποστηρίζει πως κυρίαρχος ρόλος του θεσμού της οικογένειας είναι η προαγωγή των υψίστης σημασίας λειτουργιών της κοινωνίας όπως η παραγωγή νέων μελών της, η επιβεβαίωση της σεξουαλικής ταυτότητας και η παροχή συναισθηματικής και οικονομικής κάλυψης στα επιμέρους μέλη της. Οι σύγχρονες, όμως, κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις έχουν τροποποιήσει άρδην το παραδοσιακό φυλετικό ρόλο που θέλει τον άντρα στυλοβάτη του σπιτιού και τη γυναίκα πιστή νοικοκυρά, οδηγώντας έτσι σε όλο και μεγαλύτερο ποσοστό διαζυγίων. Έτσι, η θεωρία αυτή υποστηρίζει πως όλες αυτές οι αλλαγές που συνεπάγονται τα νέα κοινωνικά δεδομένα κάνουν ευκολότερη την αποδοχή του διαζυγίου αυξάνοντας σταθερά και σημαντικά τα ποσοστά του (Mooney, Knox & Schacht, 2009).

Επιλογικά, και οι δύο θεωρητικές κατευθύνσεις τονίζουν την επικινδυνότητα του γονεϊκού διαζυγίου στη συνολική πορεία ανάπτυξης των παιδιών που έρχονται αντιμέτωπα με αυτό, ανεξαρτήτως την ηλικία στην οποία βρίσκονται. Απ' την μια πλευρά, οι ψυχολογικές θεωρίες εξετάζουν το διαζύγιο ως μια διαδικασία που διέρχεται από διαφορετικές δυναμικές φάσεις ανάλογα με το στρες το οποίο βιώνουν τα παιδιά και το οποίο προκύπτει κυρίως- και όχι μόνο- από την έλλειψη της φυσικής παρουσίας του ενός εκ των δύο γονέων. Επισημαίνουν περισσότερο τη σοβαρότητα της απουσίας του αντρικού προτύπου, η οποία ενδεχομένως θα αποπροσανατολίσει τη ταυτότητα του φύλου (και για τα δύο φύλα) ενώ παράλληλα θα προκαλέσει προβλήματα στη αυτοπεποίθηση και θα εγκαθιδρύσει αρνητικά αισθήματα όπως φόβος, ανασφάλεια, ενοχές και γενικευμένο στρες γεγονός που φαίνεται να επιβαρύνει τόσο τη ψυχική όσο και τη φυσική υγεία των παθόντων. Δεν αφήνουν ανέπαφο το κοινωνικό γίγνεσθαι καθώς συμπεριλαμβάνουν στις θέσεις τους τη ταυτόχρονη σπουδαιότητα της επίδρασης του περιβάλλοντος στη ψυχοσεξουαλική, ψυχοκοινωνική, συναισθηματική και νοητική ανάπτυξη των παιδιών. Απ' την άλλη πλευρά, οι κοινωνιολογικές θεωρίες εξετάζουν το διαζύγιο καθαρά στη βάση μιας κοινωνίας που μεταβάλλεται διαρκώς και ριζικώς και η οποία βρίσκεται σε μια συνεχή αλληλεπίδραση με το θεσμό της οικογένειας και με τα μέλη που την απαρτίζουν. Υποστηρίζουν πως ο τρόπος που θα ερμηνεύσει και στη συνέχεια θα αντιδράσει το παιδί στο διαζύγιο εξαρτάται από τη κουλτούρα του (η οποία σχετίζεται άμεσα και με την οικογένεια στην οποία ανήκει) και την ευρύτερη κοινωνία στην οποία ζει ενώ δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στις εθνικές, κοινωνικές και φυλετικές διαφορές. Σε αντίθεση με τις ψυχολογικές θεωρίες, φαίνεται πως μελετούν περισσότερο τις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις του διαζυγίου στη γενικότερη ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών. Ορθή, λοιπόν, στην μελέτη του γονεϊκού διαζυγίου κρίνεται η ταυτόχρονη εξέταση του φαινομένου υπό το πρίσμα και των δύο διαφορετικών κατευθύνσεων καθώς οι ελλείψεις της μίας φαίνεται να συμπληρώνονται από τις προσθήκες της άλλης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΦΗΒΩΝ

Με περισσότερο απ' το 45% των παντρεμένων ζευγαριών να καταλήγουνσ' αυτό, το διαζύγιο αποτελεί ένα συγκλονιστικό και δυσάρεστο γεγονός για όλα τα μέλη της οικογενείας καθώς επιφέρει πολλαπλές και δραστικές αλλαγές στη λειτουργία της και στην οργανωτική της δομή(Hetherington & Elmore, 2003). Τα τελευταία 30 χρόνια μελετώνται εκτενώς οι επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά καθώς έρευνες έχουν αποδείξει ότι αυτά που το βιώνουν είναι 50% πιο πιθανό να αναπτύξουν προβλήματα υγείας συγκριτικά με τα παιδιά εκείνα που ζουν και με τους δύο τους γονείς (Uphold&Utz, 2012).

Ένας απ' τους πρώτους μελετητές των επιπτώσεων του διαζυγίου στη ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών και των εφήβων, ο Bernard (1984), αναφέρει ότι υπάρχουν τέσσερις παράγοντες που καθορίζουν τις βλαβερές συνέπειες του διαζυγίου στα παιδιά: α) οι προ-διαζυγίου συνθήκες που επικρατούν, β) η δυσλειτουργική εξέλιξη των διαδικασιών λήψης του διαζυγίου, γ) η φτώχη ή ανελλιπής γονική φροντίδα πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη λήψη του διαζυγίου και τέλος δ) η αποτυχία από μεριάς και των δύο γονέων να παρέχουν την απαραίτητη υποστήριξη στα παιδιά τους.

Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά θα αντιδράσουν στο διαζύγιο των γονιών τους βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με ένα πλήθος παραγόντων που αφορούν:α) τόσο το ίδιο το παιδί όσο και β) εξωγενείς συνιστώσες προερχόμενες απ' το ευρύτερο περιβάλλον του. Πιο αναλυτικά, στους παράγοντες που αφορούν το ίδιο το παιδί συγκαταλέγονται η ηλικία στην οποία βρίσκεται, το αναπτυξιακό του στάδιο, το φύλο του, η προσωπικότητά του και η ιδιοσυγκρασία του. Ειδικά, όσον αφορά την προσωπικότητα και την ιδιοσυγκρασία του παιδιού πληθώρα ερευνών έχουν αποδείξει πως παιδιά με «εύκολη» ιδιοσυγκρασία αντιμετωπίζουν με μεγαλύτερη ευκολία τον χωρισμό και έχουν μια πιο ευμενή αντιμετώπιση απ' τους γονείς τους σε αντίθεση με τα παιδιά με «δύσκολη» ιδιοσυγκρασία και προβλήματα συμπεριφοράς (Burke, McIntosh&Gridley, 2009). Έρευνες, επίσης, φαίνεται να συμπεραίνουν πως τα παιδιά που αντιμετωπίζουν τελικά περισσότερες δυσκολίες είναι αυτά τα οποία δεν ήξεραν ή δεν είχαν προβλέψει ότι οι γονείς τους θα χωρίσουν (Amato, 2001). Όσον αφορά τους εξωγενείς παράγοντες σε αυτούς συγκαταλέγονται σχέση που είχε το παιδί και με τους δύο του γονείς, η συμπεριφορά των γονιών του αλλά και η μεταξύ του (πρώην) ζευγαριού σχέση, η ύπαρξη ή μη αδελφών, η εμπλοκή σε δικαστικές διαμάχες, η πιθανή αλλαγή σχολείου ή γειτονιάς, ο τρόπος που οδηγήθηκε το ζευγάρι στον χωρισμό αλλά και η γενικότερη στάση του ευρύτερου κοινωνικού, συγγενικού και εκπαιδευτικού περιβάλλοντος του παιδιού προς το διαζύγιο. Όλα τα παραπάνω αποτελούν τους θεμέλιους λίθους στη προσπάθεια κατανόησης των τρόπων

αντίδρασης των παιδιών στο διαζύγιο των γονέων τους αλλά και στον τρόπο με τον οποίο αυτά φαίνεται τελικά να το διαχειρίζονται.

Στην ενότητα αυτή έμφαση θα δοθεί στην ηλικία των παιδιών, όταν οι γονείς του οδηγούνται στο διαζύγιο, καθώς αυτή και το αντίστοιχο στάδιο νοητικής και συναισθηματικής τους ανάπτυξης φαίνεται πως καθορίζουν σημαντικά το βαθμό αντιληπτικής ικανότητας των τεκταινόμενων και των αιτιών του διαζυγίου και κατά συνέπεια και την προσαρμογή τους σε αυτό (Amato&Keith, 1991). Είναι, ωστόσο, σημαντικό να τονιστεί πως κάθε παιδί αποτελεί μια αυθύπαρκτη προσωπικότητα η οποία αντιμετωπίζει με τρόπο μοναδικό τα προκλητικά γεγονότα της ζωής του. Ωστόσο, κλινικά και ερευνητικά δεδομένα συσχετίζουν έναν μεγάλο αριθμό παιδικών αντιδράσεων στο χωρισμό με τη ψυχολογική ανάπτυξη του παιδιού. Η ψυχολογική του ανάπτυξη καθορίζει, για παράδειγμα, τη φύση της σχέσης του με τους γονείς του, το είδος του προβληματισμού που αναπτύσσει και τους τρόπους αντιμετώπισης των προβλημάτων του (Μαρκοβίτης, Χριστιανόπουλος, Κοτζαμπάση, Κουνουγέρη- Μανωλεδάκη, Λαζαρίζου& συν., 1994). Στο τέλος του κεφαλαίου θα γίνει, επίσης, αναφορά και στις διαφορές φύλου στην εμπειρία του γονεϊκού διαζυγίου.

2.1 Προσχολική ηλικία

Η προσχολική ηλικία, η οποία διακρίνεται σε βρεφική και νηπιακή, αποτελεί μια υψίστης σημασίας περίοδος για τα παιδιά καθώς κατά τη διάρκεια αυτής σημειώνονται σημαντικές και ταχείες εξελίξεις στη κινητική, συναισθηματική, σωματική και γνωστική τους ανάπτυξη. Πολλά παιδιά καλούνται σε αυτήν την ηλικία να αντιμετωπίσουν το διαζύγιο των γονέων τους και μάλιστα όταν αυτό βρίσκεται στην οξεία του φάση καθώς σύμφωνα με τον Textor (1991), οι περισσότεροι χωρισμοί εκδηλώνονται στο 4^ο έως στο 7^ο έτος του γάμου (Μαρκοβίτης & συν., 1994). Τα παιδιά προσχολικής ηλικίας είναι ιδιαίτερα ευαίσθητα στον χωρισμό των γονιών τους και πολύ ευάλωτα στις συνέπειες αυτού γεγονός που κάνει και τις αντιδράσεις τους εντονότερες και σοβαρότερες συγκριτικά με τα μεγαλύτερα, ηλικιακά, παιδιά (Kleinsorge&Covitz, 2012).

2.1.1 Παιδιά 0 έως 2.5 ετών (βρεφική ηλικία)

Κατά τη περίοδο αυτή τα βρέφη αρχίζουν σταδιακά να κατακτούν βασικούς αναπτυξιακούς στόχους σε όλους τους τομείς (σωματικός, γνωστικός, κοινωνικός, συναισθηματικός, γλωσσικός), να εκφράζουν όλα τους, σχεδόν, τα βασικά συναισθήματα αλλά και να κατανοούν τα συναισθήματα πίσω από τη φωνή ή τις εκφράσεις των γύρω τους, κυρίως αυτών που τα φροντίζουν (Χατζηχρήστου, 2015). Ωστόσο, είναι βαθιά εξαρτώμενα απ' τους φροντιστές τους και αντιδρούν με έντονη δυσφορία όταν μεταβάλλεται η καθημερινή τους σταθερά. Θεωρείται μια

πολύ επικίνδυνη περίοδος διότι άμεση συνέπεια του στρες που βιώνουν τα βρέφη στον επερχόμενο χωρισμό αποτελεί η συστηματική απώλεια των καθημερινών τους κατακτήσεων οι οποίες και συμβάλλουν δυναμικά στην ομαλή ανάπτυξή τους (π.χ. έλεγχος σφικτήρων, ομιλία, ύπνος, φαγητό κλπ.). Συνεπώς, καταγράφονται παλινδρομήσεις σε κομβικούς τομείς ανάπτυξης ή και καθυστέρηση στην επίτευξη νέων αναπτυξιακών στόχων. Τα βρέφη νιώθουν θυμό που μπορεί να εκδηλωθεί με μια γενικότερη συναισθηματική αστάθεια, απάθεια προς το παιχνίδι, τα χάρδια ή τα γέλια, με συμπεριφορές απόσυρσης και αδιαφορίας (Μαρκοβίτης & συν., 1994).

2.1.2 Παιδιά 3 έως 5 ετών (νηπιακή ηλικία)

Τα παιδιά τριών έως πέντε ετών εστιάζουν τη προσοχή τους στη διατήρηση της συναισθηματικής ασφάλειας των σχέσεων με τους γονείς τους, προχωρώντας σε μια διαδικασία ταύτισης μαζί τους ενώ παράλληλα επιδιώκουν να αποκτήσουν την αυτονομία τους. Η ανάπτυξη, λοιπόν, των παιδιών σε αυτό το στάδιο βασίζεται στον ιδιαίτερο δεσμό που αναπτύσσεται μεταξύ γονέα-παιδιού (Χατζηχρήστου, 2015). Ωστόσο, στην προσπάθεια τους να ερμηνεύσουν τις οικογενειακές συγκρούσεις συχνά αναπτύσσουν ενοχές ενώ δεν αποκλείεται να δημιουργούν δικά τους, φανταστικά σενάρια (π.χ. «η μητέρα με εγκαταλείπει», «η μαμά και ο μπαμπάς τσακώνονται, έτρεξαν αίματα, ίσως κάποιος πεθάνει...» κλπ.). Η Wallerstein (1985) μελετώντας τις αντιδράσεις παιδιών δύομισι έως πέντε ετών υποστήριξε πως τα παιδιά αυτής της ηλικιακής ομάδας διατηρούν ελάχιστες αναμνήσεις από την πυρηνική οικογένεια και από τον χωρισμό των γονιών τους γεγονός που τα προστατεύει μακροπρόθεσμα από τις τραυματικές εμπειρίες των οικογενειακών συγκρούσεων. Σύμφωνα, όμως, με τη διεθνή σύγχρονη βιβλιογραφία (Lansford, 2009. Babalis, 2013 κλπ.) τα παιδιά μονογονεϊκών οικογενειών έχουν δύο φορές περισσότερες πιθανότητες να αντιμετωπίσουν σοβαρά προβλήματα στη συναισθηματική και κοινωνική τους ανάπτυξη καθώς και εκπτώσεις στις σχολικές τους επιδόσεις αντιθέσει με τα παιδιά που ζουν σε πυρηνικές οικογένειες σε ποσοστό 25% έναντι 10%.

- Συναισθηματική ανάπτυξη

Τα νήπια εκδηλώνουν ποικίλες συναισθηματικές αντιδράσεις και τροποποιήσεις στη συμπεριφορά τους όταν έρχονται αντιμέτωπα με το διαζύγιο των γονιών τους. Πέραν της γενικότερης παρεμπόδισης των αναπτυξιακών τους επιτευγμάτων εκδηλώνουν, ταυτόχρονα, συναισθηματική αστάθεια, μελαγχολία, νευρικότητα, φόβο και γενικευμένο άγχος. Ο φόβος και το άγχος τους μπορούν να ερμηνευτούν στη βάση της ελλιπούς πληροφόρησης από τους γονείς τους με αποτέλεσμα τα παιδιά να βασίζονται στις δικές τους φαντασιακές ερμηνείες οι οποίες συχνά περιλαμβάνουν ενοχές και αυτοκατηγορίες (Wallerstein & Kelly, 1975). Παρουσιάζουν, ακόμη, διαταραχές ύπνου και φαγητού, έντονη επιθετικότητα και εριστικότητα,

συναισθηματική εξάρτηση, υπερκινητικότητα καθώς και αυξημένες αυτοερωτικές πράξεις. Η συναισθηματική ανασφάλεια που βιώνουν εξαιτίας του χωρισμού των γονιών τους συχνά οδηγεί σε παλινδρομήσεις με αποτέλεσμα να υιοθετούν ασυναίσθητα συνήθειες προηγούμενων αναπτυξιακών σταδίων. Έτσι συχνά κρατούν μαζί τους μια κουβερτούλα ώστε να αισθάνονται ασφαλείς, αρχίζουν ξανά το πιπίλισμα των δακτύλων, ζητούν βοήθεια για να ταϊστούν και νιώθουν έντονο τρόμο όταν οι γονείς τους φεύγουν απ' το σπίτι (Burke & συν., 2009).

- Κοινωνική ανάπτυξη

Αναφορικά με τις κοινωνικές σχέσεις των παιδιών νηπιακής ηλικίας, δυσκολίες στη σύναψη φιλικών σχέσεων και περιορισμός του παιχνιδιού έχουν παρατηρηθεί έως και δύο χρόνια μετά το γονεϊκό διαζύγιο (Χατζηχρήστου, 2015). Σε αντίθεση με τα κορίτσια, τα αγόρια έχουν εντονότερες εκρήξεις θυμού και διαμάχες με τον κύκλο των συνομηλίκων τους ενώ δεν παραλείπουν να παρακαλώουν με τη συμπεριφορά τους το εκπαιδευτικό σύστημα ερχόμενοι συχνά αντιμέτωποι και με τους ίδιους τους δασκάλους τους (Μαρκοβίτης & συν., 1994). Η έντονη αυτή ανυπακοή και απειθαρχία, σύμφωνα με μαρτυρίες εκπαιδευτικών και αναφορές γονέων, είναι έκδηλη τόσο στο σχολικό όσο και στο οικογενειακό τους περιβάλλον (Hetherington, Cox & Cox, 1985). Αυτό συμβαίνει καθώς τα αγόρια αποδέχονται δυσκολότερα τον έλεγχο και παρουσιάζουν έντονο θυμό επειδή κατανοούν το θυμό ως το αίτιο διαζυγίου των γονιών τους, τον αντιστρέφουν στον εαυτό τους και συχνά οδηγούνται στη κατάθλιψη (Richards & Elliott, 1991). Ενώ υπάρχουν και έρευνες που υποστηρίζουν ότι ο αντίκτυπος του διαζυγίου είναι μεγαλύτερος στα κορίτσια απ' ότι στα αγόρια αποδεικνύεται τελικά πως τα κορίτσια είναι περισσότερο ανθεκτικά στο στρες που προκαλεί το επερχόμενο διαζύγιο των γονιών τους (Hurre, Junkkaki & Aro, 2006). Τα κορίτσια, στην πλειοψηφία τους, αντιδρούν με απόσυρση, κλάμα και κυρίως με αυτοκριτική αλλά παράλληλα γίνονται διεκδικητικά και απαιτούν την προσοχή. Αντιθέτως, τα αγόρια που ζουν μόνο με τη μητέρα τους εμφανίζουν υψηλότερο ποσοστό διαταραχών συμπεριφοράς και προβλημάτων στις σχέσεις τους με τους άλλους σε σύγκριση με τα κορίτσια που μένουν μόνο με τις μητέρες τους ή με τα παιδιά που ζουν και με τους δύο τους γονείς. Έτσι, στη προσπάθειά τους να ελέγξουν τον έκδηλο θυμό και την ανυπακοή των αγοριών οι μητέρες τους υιοθετούν αμείλικτη και αυστηρή θέση έναντι τους με αποτέλεσμα οι ατέρμονοι κύκλοι πειθαναγκαστικής συναλλαγής να οδηγούν σε όλο και αυξανόμενες εντάσεις μεταξύ τους (Cole & Cole, 2001). Η διάρκεια, η ένταση, και ο βαθμός που όλα τα παραπάνω θα αναστείλουν, τελικά, την εξέλιξη του παιδιού σε συνδυασμό με την έκδηλη μελαγχολία τους αποτελούν ένδειξη διαταραχής ειδικά αν αυτά επιμένουν για πάνω από δύο μήνες (Kalter, 1990).

- Γνωστική ανάπτυξη/ Ακαδημαϊκές επιδόσεις

Σύμφωνα με τις σύγχρονες επιστημονικές ανακαλύψεις η προσχολική ηλικία, γενικά, αποτελεί καίριας σημασίας ως προς την ανάπτυξη του παιδιού στο σύνολό της ενώ ο ρόλος του νηπιαγωγείου, ειδικά, είναι καθοριστικός για την προώθηση της παιδείας και της επιτυχίας στο σχολείο (Clay, 2001). Ωστόσο, η έλλειψη επουσιώδους επικοινωνίας από μέρους των γονιών έχει στενά συνδεθεί με καθυστέρηση στη γλωσσική ανάπτυξη των παιδιών βρεφικής και νηπιακής ηλικίας (Hodges, Landis, Day&Odelberg, 1992). Δεν είναι λίγες οι σύγχρονες έρευνες οι οποίες υποστηρίζουν την υπόθεση ότι το διαζύγιο επηρεάζει αρνητικά και την σχολική επίδοση των παιδιών ξεκινώντας απ' την νηπιακή τους, κιόλας, ηλικία. Πιο συγκεκριμένα, οι Antony, DiPerna και Amato (2014) απέδειξαν στην έρευνά τους, πως τα παιδιά που βιώνουν τον χωρισμό των γονέων τους επιτυγχάνουν μικρότερη ανάπτυξη στις δεξιότητες αριθμητικής σε αντίθεση με τα παιδιά εκείνα των οποίων οι γονείς δεν είναι διαζευγμένοι, συμπεράσμα το οποίο βρίσκει σύμφωνες και παλαιότερες έρευνες (βλ. Amato, 2001. Sun, 2001). Η Kelly (2000), βέβαια, υποστηρίζει πως η γνωστική λειτουργία των παιδιών ενδέχεται να επηρεαστεί αρνητικά από τα χρόνια που προηγούνται του διαζυγίου. Η έκθεση, δηλαδή, των παιδιών σε ένα περιβάλλον με συνεχείς διαπληκτισμούς και εντάσεις για μεγάλα χρονικά διαστήματα πριν και μετά την οριστική λήψη του διαζυγίου μπορεί να επηρεάσει αρνητικά το βαθμό επίδοσης τους στις γνωστικές δραστηριότητες του νηπιαγωγείου.

Παρομοίως, μια σύγχρονη μελέτη στην Ελλάδα αποδεικνύει πως το οικογενειακό μοτίβο επηρεάζει σημαντικά τόσο τη σχολική πρόοδο όσο και την συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών προσχολικής ηλικίας. Πιο αναλυτικά, οι ερευνητές μελέτησαν τα συμπεριφοριστικά προβλήματα και τις ακαδημαϊκές επιδόσεις 314 Ελλήνων μαθητών από αστικές και μη αστικές πόλεις της Ελλάδας εκ των οποίων το 63,7 % προέρχονταν από πυρηνικές οικογένειες ενώ το 36,3 % από μονογονεϊκές οικογένειες (μάλιστα το 79,8% αυτών ζούσαν μόνο με τη μητέρα τους). Τα αποτελέσματά έδειξαν στατιστικά σημαντικά περισσότερα προβλήματα συμπεριφοράς των παιδιών μονογονεϊκών οικογενειών έναντι παιδιών πυρηνικών οικογενειών. Ο τύπος της οικογένειας φαίνεται να έχει μεγάλη επίδραση στη «ενδοπροσωπική συμπεριφορά» παιδιών προσχολικής ηλικίας κάτι που σημαίνει ότι τα παιδιά διαζευγμένων γονιών φαίνεται να είναι πιο ντροπαλά, πιο απομονωμένα, μελαγχολικά και να αρρωσταίνουν ή να θυμώνουν όταν καλούνται να αντιμετωπίσουν ένα πρόβλημα. Όσον αφορά τη σχολική τους επίδοση τα αποτελέσματα μαθητών μονογονεϊκών οικογενειών έδειξαν πως αντιμετωπίζουν σοβαρές δυσκολίες στο να ακολουθήσουν τις οδηγίες του μαθήματος, είναι συχνά αφηρημένα και δεν τους αρέσει το σχολείο συγκριτικά με τα παιδιά εκείνα των οποίων οι γονείς δεν είναι χωρισμένοι. Επιπροσθέτως, όσον αφορά τη «διαπροσωπική τους συμπεριφορά» τα παιδιά διαζευγμένων γονιών, ανεξαρτήτου φύλου, πυροδοτούν συχνά διαμάχες με τους συνομηλίκους τους, συμπεριφέρονται επικίνδυνα και παρουσιάζουν ανώριμη και ακατάλληλη συμπεριφορά, ευρήματα που βρίσκουν σύμφωνες και παλαιότερες

έρευνες (π.χ. Babalis , 2011.Babalis, Tsoli&Tsinarelis, 2011).Εν κατακλείδι, στη συγκεκριμένη έρευνα η γενικήσχολική επίδοση των μαθητών πυρηνικών οικογενειώντίνει σε μεγάλοβαθμό να χαρακτηρίζεται «πολύ καλή» σε σύγκριση με αυτή των παιδιώνμονογονεϊκώνοικογενειών η οποία χαρακτηρίζεταιστο μεγαλύτερο ποσοστό της ως «μέτρια». Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι στην εν λόγω έρευνα δεν ελήφθησαν υπόψη παράγοντες όπως η κοινωνικοοικονομική κατάσταση τόσο των μονογονεϊκών όσο και των πυρηνικών οικογενειών που έλαβαν μέρος στην έρευνα καθώς ούτε και ο βαθμός συμμετοχής των γονέων στη εκπαίδευση των παιδιών τους. Επιπροσθέτως, δεν μελετήθηκαν και άλλες εξίσου σημαντικές μεταβλητές όπως,για παράδειγμα, η διάρκεια της μονογονεϊκότητας και η ποιότητα των διαπροσωπικών σχέσεων και με τους δύο γονείς (Babalis, Tsoli, Nikolopoulos&Maniatis, 2014). Το χάσμα μεταξύ του τύπου της οικογένειας και της σχολικής επίδοσηςεπιβεβαιώνεται, βέβαια, και μέσα απ' την έρευνα του Uwaifo (2012).

Οι σχολικές επιδόσεις των νηπίων φαίνεται, επίσης, να είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τη σχέση τους με τον απών γονέα. Πιο συγκεκριμένα, στη έρευνα των Babalis, Xathakou, Para καιTsolou (2011) διαπιστώθηκε ότι τα παιδιά που διατηρούσαν καλή σχέση με τον απών γονέα είχαν καλύτερες σχολικές επιδόσεις εν αντιθέσει με εκείνα που δεν είχαν καλή σχέση. Τα ευρήματα αυτά είναι συνεπή με τα αποτελέσματα άλλων μελετών που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ποιότητα των διαπροσωπικών σχέσεων λειτουργεί ως δείκτης ασφαλείας για τον κίνδυνο της αποτυχίας στο σχολείο, ενώ η έλλειψη επικοινωνιακής επικοινωνίας με τον απόντα γονέα -το πατέρα ειδικότερα- και η απουσία του από τη ζωή του παιδιού έχει αρνητικό αντίκτυπο σε κρίσιμες αναπτυξιακές περιοχές.

Συμπερασματικά, σύμφωνα με την σύγχρονη βιβλιογραφία τα παιδιά προσχολικής ηλικίας είναι μια ιδιαίτερα ευάλωτη ομάδα λόγω τηςγνωστικής αδυναμίας τους να κατανοήσουν τον χωρισμό των γονέων τους και να διακρίνουν ανάμεσα στη φαντασία και στην πραγματικότητα. Το άγχος, η θλίψη, ο θυμός, η υπερκινητικότητα, η συναισθηματική αστάθεια, η εριστικότητα, οι παλινδρομήσεις και η επιθετικότητα κάνουν έκδηλη την ψυχική αναστάτωση την οποία βιώνουν. Η εμπειρία του διαζυγίου για αυτά συνεπάγεται, ταυτόχρονα, δυσκολίες στη σύναψη φιλικών σχέσεων αλλά και μια γενικευμένη καθυστέρηση της γλωσσικής τους ανάπτυξης.Ωστόσο, η ταχύτητα και η ποιότητα προσαρμογής τους μετά τον πρώτο χρόνο του διαζυγίου είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ποιότητα της σχέσης μεταξύ αυτών και του γονέα που έχει αναλάβει την επιμέλειά τους (Χατζηχρήστου, 2015).

2.2 Πρώτη Σχολική ηλικία

2.2.1 Παιδιά 5 έως 9 ετών

Σύμφωνα με τον Dreman (2000) ο πρώτος χρόνος μετά το διαζύγιο είναι το κρίσιμο διάστημα κατά το οποίο τα παιδιά συχνά αμελούνται από τους γονείς τους, με τα παιδιά σχολικής ηλικίας να προσαρμόζονται δυσκολότερα κάτω απ' την

επιμέλεια του γονέα του αντίθετου φύλου. Παρ' όλα αυτά, τα παιδιά αυτού του ηλικιακού φάσματος είναι συναισθηματικά πιο ανεξάρτητα και η συνεχής ανάπτυξη των γνωστικών τους ικανοτήτων, και ιδίως της αφαιρετικής σκέψης, τα καθιστά ικανά να αντιληφθούν καλύτερα τον επερχόμενο χωρισμό των γονέων τους. Το γεγονός αυτό έχει διττή σημασία για τα ίδια. Αφενός, τους δίνει την δυνατότητα να δημιουργήσουν δικές τους καλύτερες μελλοντικές εκδοχές για την εξέλιξη της ζωής τους, αφετέρου όμως ενδέχεται να τα ωθήσει στην δημιουργία αγχογόνων φαντασιώσεων για το τι τελικά διαγράφεται στο μέλλον τους. Βέβαια, η συναισθηματική τους, πλέον, ανεξαρτησία δεν καταργεί την ατέρμονη ανάγκη τους για διατήρηση της οικογενειακής τους σταθεράς. Τα παιδιά πέντε έως εννέα ετών μπορούν, ακόμη, να διακρίνουν τα πιστεύω τους απ' τα πιστεύω των άλλων καθώς και τις σχέσεις μεταξύ τους (π.χ. τη σχέση των γονιών τους με τα ίδια αλλά και τη σχέση των γονιών τους μεταξύ τους). Επίσης, παρότι διατηρείται βαθιά εδραιωμένος ο εγωκεντρισμός στη σκέψη τους αναπτύσσουν, παράλληλα, την ικανότητά τους να εκφράζονται δια μέσω του λόγου καθώς και να κατανοούν καλύτερα τον λόγο των άλλων.

- Συναισθηματική ανάπτυξη

Οι αντιδράσεις των παιδιών πρώτης σχολικής ηλικίας χαρακτηρίζονται κυρίως από κατάθλιψη, απόσυρση, φαντασιώσεις για πιθανό μερίδιο ευθύνης, φαντασιώσεις για πιθανή συμφιλίωση των γονέων, υπερκινητικότητα, επιθετικότητα και αισθήματα απόρριψης και ντροπής (Χατζηχρήστου, 2015). Συχνά βασανίζονται από ενοχές οι οποίες με τη σειρά τους ενδέχεται να οδηγήσουν στην εμφάνιση σωματοποίησης (π.χ. κοιλόπονοι) ή σε διάφορες νευρικές συνήθειες (π.χ. μάσημα μαλλιών, φάγωμα νυχιών κλπ). Το «εξωτερικό» στρες το οποίο βιώνουν εκδηλώνεται μέσω της απόσυρσης τους από ευχάριστες ενασχολήσεις, με δυσκολίες συγκέντρωσης και μειωμένο ενδιαφέρον για το σχολείο (Μαρκοβίτης & συν., 1994). Τα παιδιά αυτού του ηλικιακού φάσματος, συχνά ταλανίζονται από το δίπολο θυμού και οργής έναντι αφοσίωσης και συμπαραστάσης προς τον έναν ή και τους δύο γονείς. Γίνονται ιδιαιτέρως ευάλωτα όταν καλούνται να υποστηρίξουν το μέρος του ενός εκ των δύο γονιών, γεγονός που σύμφωνα με τον Ambert (2009) προκαλείται από τους ίδιους του γονείς που τα θεωρούν αφενός αρκετά μεγάλα ώστε να πάρουν το ρόλο συμμάχου στις εσωτερικές διαμάχες και αφετέρου αρκετά μικρά για να μπορούν να προκαλούν τέτοιες μορφές συμπεριφοράς. Η τάση αυτή των γονιών να χρησιμοποιούν τα παιδιά τους ως «συμμάχους» θεωρείται αρκετά σύνηθες φαινόμενο αλλά ιδιαιτέρως επιβλαβές για τα παιδιά τα οποία διακυβεύονται από εσωτερικές συγκρούσεις, νιώθουν απόγνωση και δυσκολεύονται να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες που επιφέρει το γονεϊκό διαζύγιο. Βέβαια, άλλες μελέτες υποστηρίζουν ότι τα παιδιά προκειμένου να μην χάσουν την αγάπη και τη φροντίδα κανενός εκ των δυο γονιών τους προσπαθούν να παραμένουν ουδέτερα και αφοσιωμένα και στους δύο μη λαμβάνοντας μέρος στους διαπληκτισμούς (Parish & Dostal, 1980). Συγκριτικά με τα κορίτσια ή τους ομολόγους τους από οικογένειες με μη διαζευγμένους γονείς, τα αγόρια φαίνεται να

συμβιβάζονται λιγότερο με τις νέες οικογενειακές συνθήκες, να έρχονται συχνά σε αντιπαράθεση με τις μητέρες τους, να απομονώνονται στον εαυτό τους και να παρουσιάζουν έκδηλες αλλαγές στη διάθεσή τους (Molepo, Sodi, Maunganidze&Mudhovozi, 2012).

Στην έρευνα τους οι Wallerstein και Kelly (2008)χώρισαν τα παιδιά σχολικής ηλικίας σε δύο ομάδες. Στην πρώτη ομάδα τα παιδιά ήταν από επτά έως οκτώ χρονών ενώ στη δεύτερη από οκτώ έως δέκα ετών (τα αποτελέσματα για τη δεύτερη ομάδα θα αναλυθούν στη συνέχεια). Τα παιδιά πρώτης σχολικής ηλικίας (επτά έως οκτώ ετών) παρουσίασαν έντονη λύπη και στεναχώρια η οποία θα μπορούσε να παρομοιαστεί με αυτή που συνοδεύει τις διαδικασίες του θρήνου μετά το θάνατο. Παρά το γενικευμένο φόβο και άγχος που βίωναν, τα παιδιά έτρεφαν ελπίδες για πιθανή συμφιλίωση των γονιών τους αλλά η ψυχική αναστάτωση τους τα καθιστούσε αδύναμα στις αντιδράσεις και ενέργειές τους δυσχεραίνοντας, ταυτόχρονα, την ικανότητά τους να λειτουργούν αυτόνομα. Ιδίως τα αγόρια φαίνονταν πιο ανίκανα να διαχειριστούν το γονεϊκόδιαζύγιο κάνοντας έκδηλη την θλίψη τους για την απώλεια του πατέρα τους ανεξαρτήτου της σχέσης που διατηρούσαν μ' αυτόν πριν τον χωρισμό. Ήταν τόσο αναστατωμένα από την έλλειψη επικοινωνίας και συναναστροφής μαζί τους που αρκετά απ' αυτά ζητούσαν απ' τις μητέρες τους να ξαναπαντρευτούν. Η ιδιαίτερη αυτή ανάγκη τους για το πατρικό ρόλο φαίνεται να προέρχεται από την μη συνειδητή ανάγκη ύπαρξης ενός αντρικού προτύπου αναφορικά με θέματα πειθαρχίας, ελέγχου και ταύτισης μαζί του. Όσον αφορά τη μητέρα που είχε αναλάβει την επιμέλεια η στάση των αγοριών ήταν πιο επιθετική και απόμακρη ενώ συχνά μετέθεταν τον θυμό τους τόσο στις ίδιες τις μητέρες όσο και στα αδέρφια τους (αν αυτά υπήρχαν), στους συμμαθητές και στους δασκάλους τους.

- Κοινωνική ανάπτυξη

Τα παιδιά πρώτης σχολικής ηλικίας με εμπειρία ενός διαζυγίου, διακατέχονται από έντονα προβλήματα διαπροσωπικής και ενδοπροσωπικής συμπεριφοράς τόσο στο οικογενειακό όσο και στο σχολικό τους περιβάλλον. Αντιμετωπίζουν δυσκολίες στη σύναψη σχέσεων με τους συνομηλίκους τους και προτιμούν να παραμένουν για ώρες εκτός σπιτιού (Μαρκοβίτης & συν., 1994). Τον θυμό που βιώνουν είτε τον εξωτερικεύουν με διάφορες μορφές επιθετικότητας και απειθαρχίας προς τον κύκλο των συνομηλίκων τους, προς τους δασκάλους και τους γονείς τους είτε τον κρατούν εσωτερικευμένο γεγονός που συχνά ωθεί στην εκδήλωση παθητικής παλινδρόμησης. Στην έρευνα τους οι Guidubaldi, Cleminshaw, Perry και McLoughlin(1983), διαπίστωσαν ότι τα παιδιά αυτής της ηλικιακής ομάδας με χωρισμένους γονείς παρουσίαζαν ποικίλα προβλήματα κοινωνικής προσαρμογής και ήταν λιγότερο δημοφιλή στους συμμαθητές τους έναντι των παιδιών που ζούσαν και με τους δύο τους γονείς.

Επιπροσθέτως, έρευνες για την γενικότερη δυσκολία κοινωνικής προσαρμογής των παιδιών χωρισμένων γονιών αποδεικνύουν πως αυτή προέρχεται απ' την έλλειψη πληροφόρησης απ' την πλευρά των γονέων, από την έλλειψη σωστής επικοινωνίας και εποικοδομητικής συζήτησης με τα παιδιά τους και τέλος απ' την έλλειψη κατανόησης από τα ίδια παιδιά των αιτιών που ώθησαν τους γονείς τους στη λήψη του διαζυγίου (Alifi&McManus, 2010). Μια μέση αρνητική επίδραση του διαζυγίου στη ευρύτερη κοινωνική προσαρμογή των παιδιών αποδεικνύουν στην έρευνα τους και οι Amatoka και Antony (2014), αποτελέσματα που βρίσκουν σύμφωνες και παλαιότερες έρευνες (πχ. Cherlin & συν., 1998. Cooper, Osborne, Beck & McLanahan, 2011. Hao & Xie, 2002) και εν μέρει σύμφωνους τους Aughinbaugh, Pierret και Rothstein (2005). Ο Amatoka και Antony (2014) δεν παραλείπουν, επίσης, να τονίσουν πως ο χωρισμός αλλάζει σχεδόν ριζικά μια σειρά από κομβικά σημεία της ζωής των παιδιών, όπως τη σχέση τους με τους γονείς τους, τα πρότυπά ακόμη και τη κατοικία τους.

- Γνωστική ανάπτυξη / Ακαδημαϊκές επιδόσεις

Έρευνες έχουν αποδείξει πως οι μειωμένες σχολικές επιδόσεις των παιδιών της πρώτης σχολικής ηλικίας, των οποίων οι γονείς είναι χωρισμένοι, είναι απόρροια κυρίως της μειωμένης συγκέντρωσής τους κατά τη διάρκεια του μαθήματος. Το γεγονός αυτό φαίνεται να είναι αποτέλεσμα της απείθαρχης συμπεριφοράς τους κατά τη διάρκεια των μαθημάτων καθώς και της έντονης ενασχόλησής τους με τα θέματα του διαζυγίου και όχιτης αρνητικής επίδρασης που έχει το διαζύγιο στη γνωστική ανάπτυξή και νοητική τους ικανότητα. Έτσι, τα στερεότυπα που έχουν οι δάσκαλοι για τα παιδιά χωρισμένων γονιών σε συνδυασμό με τη μεταβολή στις προσδοκίες τους γι' αυτά, επιδρούν αρνητικά στο αίσθημα της αυτοεκτίμησής των παιδιών και δυσχεραίνουν την επιθυμία τους για ενεργή συμμετοχή και καλή επίδοση στα μαθήματα (Connolly & Green, 2009).

Σύμφωνος με την παραπάνω θέση είναι και ο Kim (2011) ο οποίος διαπίστωσε παλινδρομήσεις στις βαθμολογίες των τεστ μαθηματικών και στατιστικά σημαντικό αρνητικό αντίκτυπο στις διαπροσωπικές σχέσεις παιδιών έξι έως οκτώ ετών των οποίων οι γονείς είναι διαζευγμένοι. Οι Burke και συν. (2009), παρομοίως, διαπίστωσαν πως ιδιαίτερα τα αγόρια σημειώνουν αισθητά χαμηλότερη επίδοση στο σχολείο, εμπλέκονται σε περισσότερες φασαρίες με τους συνομηλίκους τους, σημειώνουν χαμηλότερες επιδόσεις σε ποικίλες μετρήσεις και σταθμισμένα τεστ σχολικής επίδοσης και σε τεστ νοητικής ικανότητας, παίρνουν μικρότερους βαθμούς στη γλώσσα και στα μαθηματικά και είναι περισσότερο πιθανό να μείνουν στην ίδια τάξη σε αντίθεση με τα παιδιά που προέρχονται από πυρηνικές οικογένειες. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι οι διαφορές στις μετρήσεις αναφορικά με τις σχολικές επιδόσεις των παιδιών που ζουν σε πυρηνικές οικογένειες εν αντιθέσει με τα παιδιά που ζουν σε μονογονεϊκές οικογένειες είναι στατιστικά σημαντικές αλλά μικρές, και αυτό οφείλεται σε μια πληθώρα επιπρόσθετων παραγόντων όπως, η οικονομική

κατάσταση των μονογονεϊκών οικογενειών, η μειωμένη επικοινωνία των παιδιών με τον γονέα που στερείται της επιμέλειάς του, το άγχος που επιφέρει η όλη διαδικασία του χωρισμού κλπ.

Οι Mandemakers και Kalmijn (2014) απ' την άλλη, δίνοντας μια πιο αισιόδοξη οπτική, διαπίστωσαν πως οι σχολικές επιδόσεις των παιδιών μπορεί να διατηρηθούν υψηλές ακόμη και μετά το διαζύγιο αρκεί να διατηρηθεί εξίσου υψηλή και η εμπλοκή των γονέων τους στη μελέτη τους. Μάλιστα, συμπλήρωσαν τη σπουδαιότητα του επιπέδου μόρφωσης των γονέων ειδικά των μητέρων, συμπεραίνοντας πως παιδιά με έναν γονέα υψηλού μορφωτικού επιπέδου φαίνεται να υποφέρουν λιγότερο απ' το διαζύγιο και τις λοιπές επιπτώσεις του σε σχέση με παιδιά εκείνα των οποίων οι γονείς είναι χαμηλού μορφωτικού επιπέδου. Αυτό μπορεί να ερμηνευτεί καθώς μορφωμένες μητέρες είναι: α) λιγότερο πιθανό να εκτεθούν σε συνθήκες ενδεΐας μετά το διαζύγιο και β) περισσότερο πιθανό να έχουν μεγαλύτερη επίγνωση του ψυχολογικού κόστους του διαζυγίου στα παιδιά τους.

Συμπερασματικά, τα παιδιά-μάρτυρες ενός διαζυγίου κατά τη πρώτη σχολική ηλικιάέρχονται αντιμέτωπα με αισθήματα φόβου, απόσυρσης, άγχους, απόρριψης, ντροπής αλλά και φαντασιώσεων για πιθανό μερίδιο ευθύνης. Ο θυμός τους και η επακόλουθη επιθετικότητά τους συχνά μετατίθεται σε άτομα του οικογενειακού και σχολικού τους περιβάλλοντος ενώ παράλληλα βασανίζονται από την ατέρμονη προσπάθειά τους να αναζητούν τα αίτια του διαζυγίου των γονιών τους. Αναλαμβάνουν συχνά τον ρόλο «συμμάχου» στις οικογενειακές συγκρούσεις ενώ παράλληλα αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα στη σύναψη σχέσεων με τους συνομηλίκους τους. Η ψυχική τους αναστάτωση, τέλος, βρίσκει αντίκτυπο και στις σχολικές τους επιδόσεις οι οποίες παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικές εκπτώσεις.

2.2.2 Παιδιά 9 έως 12 ετών:

Τα παιδιά αυτού του ηλικιακού φάσματος αντιμετωπίζουν περισσότερα ρεαλιστικά το διαζύγιο των γονιών τους αλλά παρά την ανεξαρτησία και την μεγαλύτερη αφοσίωση τους στις φίλιες τους, στο σχολείο και γενικότερα στις δραστηριότητές τους, εξακολουθούν να έχουν ανάγκη από ένα ζεστό και σταθερό οικογενειακό περιβάλλον. Την σκέψη τους χαρακτηρίζει μια απολυτότητα («άσπρο-μαύρο», «καλοί γονείς, κακοί γονείς» κλπ.) ενώ φαίνεται να υπολογίζουν και να επηρεάζονται πολύ από την άποψη των άλλων. Η σύγκρουση νομιμοφροσύνης απ' την οποία και διακατέχονται έντονα έρχεται να εκδηλωθεί με το ιδιαίτερο ενδιαφέρον τους για τη σχέση των γονιών τους και την απονομή δικαιοσύνης (Χατζηχρήστου, 2015).

- Συναισθηματική ανάπτυξη

Αναφορικά με τη συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών, ιδιαίτέρως έντονη στην ηλικία αυτή εμφανίζεται μια ανταγωνιστική διάθεση τους έναντι των γονέων τους και μια εσωτερική πάλη ανάμεσα στο θυμό τους για τον έναν ή και τους δύο γονείς και την αγάπη τους γι' αυτούς ή ανάμεσα στην επιθυμία να βρίσκονται με τους φίλους τους και στην ανάγκη να μένουν κοντά και να βοηθούν τον αναστατωμένο γονιό. Η σωματοποίηση, η μετάθεση(π.χ. ενοχλητική συμπεριφορά προς τα αδέρφια), η άρνηση και η διανοητικοποίηση(ερμηνεία δυσάρεστων καταστάσεων χωρίς συναίσθημα) είναι μόνο κάποιοι απ' τους συνηθέστερους μηχανισμούς άμυνας που εκδηλώνουν τα παιδιά αυτής της ηλικιακής κατηγορίας ως απόρροια του εσωτερικού θυμού που βιώνουν (Μαρκοβίτης & συν., 1994). Στην έρευνα τους, μάλιστα, οι Clarke-Stewart και Brentano (2006) υπογραμμίζουν πως παιδιά 12 ετών μάρτυρες ενός διαζυγίου συχνά εμφανίζουν έντονα ψυχοσωματικά συμπτώματα στρες όπως ζαλάδες, εμετούς, αϋπνίες και κεφαλαλγίες.

Προσοχή θα πρέπει να δίνεται στον κίνδυνο που διατρέχουν τα παιδιά 9 έως 12 ετών στο πιθανό ρόλο «φίλου» που μπορεί να υιοθετούν ως προς τον έναν γονιό με ενδεχόμενο να επιβαρυνθούν συναισθηματικά από την προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν τη συναισθηματική στήριξη τους ενός, τουλάχιστον, εκ των δύο γονέων τους ενώ παράλληλα φοβούνται πως θέτουν σε κίνδυνο την αγάπη του άλλου. Αυτή, δηλαδή, η συνειδητή (ή μη) εκ μέρους των γονέων χρησιμοποίηση του παιδιού ως «συμμάχου» θα έχει ως αποτέλεσμα να επιτείνει την εσωτερική σύγκρουση του παιδιού, να του προκαλέσει απόγνωση και να δυσχεράνει την άμεση αλλά και την μακροχρόνια προσαρμογή του στο διαζύγιο (Μαρκοβίτης & συν., 1994).

Στην έρευνα των Wallerstein και Kelly (2008) που αναφέρθηκε πρωτίτερα η δεύτερη ομάδα των συμμετεχόντων ήταν παιδιά ηλικίας 8 έως 11 ετών. Τα παιδιά αυτά φαίνονταν να αντιλαμβάνονται σχεδόν ολοκληρωτικά τη πραγματικότητα και να αντιδρούν με λύπη στη διάλυση της οικογενειακής τους εστίας κάτι για το οποίο ένιωθαν ντροπή. Ο εσωτερικός τους θυμός και η θλίψη κρυβόντουσαν τεχνηέντως μέσω διαφόρων μηχανισμών άμυνας που χρησιμοποιούσαν (π.χ. συνεχής ενασχόλησή με άλλες δραστηριότητες, αναζήτηση φίλων που θα μπορούσαν να τους συμπαρασταθούν, αποφυγή επαναφοράς της σκέψης στα τεκταινόμενα κλπ.) ενώ σπάνια παρουσίαζαν παλινδρομήσεις σε συμπεριφορές μικρότερης ηλικίας. Οι μισοί απ' τους συμμετέχοντες εξωτερίκευαν το θυμό τους στους πατεράδες τους, οι άλλοι μισοί στις μητέρες τους ενώ λίγοι ήταν αυτοί που ξεσπούσαν και στους δύο τους γονείς. Ο θυμός τους εκδηλωνόταν ποικιλοτρόπως (π.χ. κρίσεις νεύρων, διαμάχες, εριστικότητα, επιθετικότητα κλπ.) ενώ κάποιοι απ' τους συμμετέχοντες παρουσίαζαν και σύγχυση ταυτότητας.

- Κοινωνική ανάπτυξη

Ένα εξίσου ενδιαφέρον χαρακτηριστικό στο βίωμα του διαζυγίου απ' τα παιδιά αυτού του ηλικιακού φάσματος, το οποίο υπονομεύει την ομαλή κοινωνική τους

ανάπτυξη, είναι η τάση συγκάλυψης της θλίψης τους με έκδηλο θυμό γεγονός που συχνά αποπροσανατολίζει το περιβάλλον τους παρεμποδίζοντας έτσι την αναγνώριση των όποιων αντιδράσεων που εκδηλώνουν με το διαζύγιο. Ενώ τα αγόρια διατηρούν μια πιο γενικευμένη επιθετική στάση τόσο απέναντι στους γονείς τους όσο και απέναντι στο κύκλο των συνομηλίκων τους τα κορίτσια παραμένουν πιο στοργικά και βοηθητικά απέναντι και στους δυο γονείς γεγονός, όμως, που εγκυμονεί ιδιαίτερους κινδύνους στη μετέπειτα εξέλιξη της προσωπικότητάς τους, καθώς η στροφή τους προς τις ανάγκες των άλλων αποδεικνύεται πως δεν ενισχύει την δική τους αυτοπεποίθηση όσο μεγαλώνουν. Απόρροια της εκδήλωσης του θυμού τους στον κύκλο των συνομηλίκων τους είναι η αντιμετώπιση δυσκολιών στην σύναψη σχέσεων, οι συνεχείς διαπληκτισμοί εντός και εκτός του σχολικού περιβάλλοντος, η παραβίαση των κανόνων συμπεριφοράς που έχουν οριστεί από τη σχολική μονάδα και η συνεχής τους διαμάχη και ανυπακοή προς τους υπεύθυνους της εκπαίδευσής τους (Μαρκοβίτης & συν., 1994).

- Γνωστική ανάπτυξη / Ακαδημαϊκές επιδόσεις

Αναφορικά με τη γνωστική ανάπτυξη των παιδιών 9 έως 12 ετών τα οποία έρχονται αντιμέτωπα με το διαζύγιο των γονιών τους, έρευνες έχουν αποδείξει μειωμένες σχολικές επιδόσεις και στατιστικά σημαντικά μειωμένες επιδόσεις σε διάφορες μετρήσεις γνωστικής επίδοσης εν αντιθέσει με παιδιά 9 έως 12 ετών που ζουν και με τους δύο τους γονείς. Πολλές φορές οι αισθητά χαμηλότερες ακαδημαϊκές τους επιδόσεις συσχετίζονται με τη χαμηλή τους αυτοεκτίμηση η οποία φαίνεται να πηγάζει από την ευρύτερη πεποίθησή τους ότι προέρχονται από ένα δυστυχημένο οικογενειακό περιβάλλον (Χατζηχρήστου, 2015).

- Φυσική υγεία

Σύγχρονες έρευνες εστιάζουν το ενδιαφέρον τους, ακόμη, και στις πιθανές επιπτώσεις του διαζυγίου στη φυσική υγεία των παιδιών. Πιο συγκεκριμένα, οι HemminkikαιChen(2006) καθώς και οι Nunes- Costa, Lamela καιFugueiredo (2009), αντιμετωπίζουν το διαζύγιο ως ένα εξαιρετικά στρεσογόνο γεγονός το οποίο ενδέχεται να προκαλέσει μείωση της ψυχικής και φυσικής υγείας των παιδιών, εγκυμονώντας κινδύνους για αύξηση ψυχοσωματικών διαταραχών αλλά και την εμφάνιση καρκίνου. Έρευνα σε παιδιά πρώτης σχολικής ηλικίας με διαβήτη εντόπισε ότι το 40% των παθόντων παιδιών προέρχονται από μονογονεϊκές οικογένειες (Clarke-Stewart&Brentano, 2006).

Συμπερασματικά, τα παιδιά αυτά αποδεικνύεται πως αντιμετωπίζουν πιο ώριμα και ρεαλιστικά το γονεϊκό διαζύγιο. Ο έντονος θυμός έναντι των γονιών τους εναλλάσσεται διαρκώς με αισθήματα αγάπης και συμπάραστασης ως προς αυτούς

οδηγώντας τα συχνά στην ανάληψη ρόλου «συμμάχου» γεγονός που εγκυμονεί σοβαρούς κινδύνους για την εξέλιξη τη προσωπικότητας τους, ειδικότερα και τη μετέπειτα συνολική τους προσαρμογή, γενικότερα. Ο εσωτερικός τους αυτός θυμός τις περισσότερες φορές οδηγεί σε σωματοποίηση (π.χ. πονοκέφαλοι, πόνοι στο στομάχι, έμετοι κλπ.) παρότι χρησιμοποιούν ιδιαίτερα έντεχνους τρόπους να τον επικαλύπτουν. Η γενικότερη επιθετική τους στάση δυσχεραίνει την ικανότητα σύναψης φιλικών σχέσεων με τους συμμαθητές και συνομηλίκους τους ενώ οι σχολικές τους επιδόσεις παρουσιάζουν αισθητή διαφορά συγκριτικά με τους ομολόγους τους που προέρχονται από πυρηνικές οικογένειες. Σύγχρονες μελέτες μιλούν και για επιπτώσεις στη φυσική υγεία των παιδιών αυτού του ηλικιακού φάσματος κρίνοντας τα ιδιαίτερος ευπαθή ομάδα για πιθανή εμφάνιση ποικίλων ψυχοσωματικών διαταραχών. Ωστόσο,σε διάστημα περίπου δύο χρόνων μετά τον χωρισμό των γονιών τους, οι αντιδράσεις τους υποχωρούν και η προσαρμογή και ψυχολογική κατάσταση των περισσότερων βελτιώνονται σημαντικά (Χατζηχρήστου, 2015).

2.3 Εφηβική ηλικία

2.3.1 Παιδιά 12 έως 17 ετών

Σήμερα, σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες σχεδόν το 25% των εφήβων βιώνουν το διαζύγιο των γονέων τους μέχρι την ηλικία των 16 ετών ενώ στις ΗΠΑ ο αριθμός αυτός προσεγγίζει το 33%. Αλλαγές τέτοιου είδους στην οικογενειακή δομή βρίσκουν αντίκτυπο σε ένα ευρύ φάσμα θεμάτων (Coleman&Hagell, 2007). Η εφηβεία αποτελεί μια ιδιαίτερος κρίσιμη ηλικία καθώς χαρακτηρίζεται από τη διαδικασία σχηματισμού της ταυτότητας των παιδιών, η οποία συνεπάγεται μια σταδιακή αποσύνδεση τους απ' τα οικογενειακά δεσμά και μια προσπάθεια απόκτησης αυτονομίας στον συναισθηματικό τομέα, στον τομέα της συμπεριφοράς καθώς και στο τομέα διαμόρφωσης ηθικών αξιών. Αποτελεί μια αναπτυξιακή περίοδο κατά την οποία η σχέση εφήβου-γονέα έχει άρχουσα σημασία (Storksens, Roysamb,Moum&Tambs, 2005). Παρότι η αντιληπτική ικανότητα των εφήβων είναι τέτοια ώστε να μπορούν να κατανοήσουν τα αίτια που οδήγησαν τους γονείς τους στον χωρισμό, το διαζύγιο εξακολουθεί να αποτελεί για αυτάένα εξαιρετικά επίπονο και τραυματικό γεγονός. Στην ευαίσθητη, αυτή, ηλικία τα παιδιά καλούνται να αντιμετωπίσουν ευθέως δύο τομείς αλλαγώνεξέχουσας σημασίας για την ζωή τους: α) τις συναισθηματικές, κοινωνικές και σωματικές αλλαγές που σηματοδοτούν την ηλικιακή τους φάση και β) όποιες αλλαγές συνεπάγεται ο χωρισμός των γονέων του (π.χ. αλλαγή κατοικίας, αλλαγή σχολείου, απουσία ενός εκτων δύο γονιών κλπ.). Τέλος, διακρίνονται δύο κατηγορίες εφήβων αναφορικά με τη στάση που κρατούν έναντι του διαζυγίου. Απ' τη μία, οι έφηβοι οι οποίοι παραμελούν συνειδητά τη προσωπική τους ζωή προκειμένου να σταθούν στους γονείς τους και να συμβάλλουν στη συναισθηματική τους σταθεροποίηση και απ' την άλλη, οι έφηβοι οι οποίοι υιοθετούν μια «στρατηγική υποχώρησης» με τη γενικευμένη αποστασιοποίησή τους

απ' τα τεκταινόμενα και την ιδιαίτερη έμφασή τους στη προσωπική τους ζωή (Χατζηχρήστου, 2015).

- Συναισθηματική ανάπτυξη

Αναφορικά με τη συναισθηματική ανάπτυξη των εφήβων που βιώνουν το γονεϊκό διαζύγιο μια νέα πηγή εξωτερικού στρες αποτελείγι' αυτά ο κίνδυνος πιθανής απόδοσης ευθυνών ενήλικα, ενώ το εσωτερικό τους στρες εντείνεται από: α) τον φόβο ότι χάνουν την υποστήριξη των γονιών τους στον έλεγχο των παρορμήσεών τους καθώς βλέπουν πόσο ευάλωτοι είναι οι ίδιοι οι γονείς, β) τον κλονισμό της εμπιστοσύνης στην αγάπη των γονιών, γ) τη συνειδητοποίηση ότι οι γονείς δεν είναι α-σεξουαλικά όντα και τέλος, δ) τη αμφιβολία στη ταύτισή τους με τους «χωρισμένους» τους γονείς. Οι έφηβοι φαίνεται να αντιδρούν στον χωρισμό των γονιών τους με έντονη θυμό, ψυχικό πόνο, απόσυρση καθώς και μεσυναισθήματα ντροπής και αμηχανίας. Επιπροσθέτως, και σε αυτή την ηλικιακή φάση η σωματοποίηση, η μετάθεση, η άρνηση και η διανοητικοποίηση είναι μόνο κάποιοι απ' τους μηχανισμούς άμυνας των εφήβων ως απόρροια των εσωτερικών συγκρούσεων που βιώνουν (Sirvanli-Ozen, 2004).

Επιπροσθέτως, η κατάθλιψη συνοδεύει συχνά τις επιπτώσεις του διαζυγίου στους εφήβους ως παράγωγο της χαμηλής γονικής φροντίδας και ανασφάλειας και εκδηλώνεται με αυτοκαταστροφικές ενέργειες, μειωμένη όρεξη, αϋπνία, δυσκολίες συγκέντρωσης κλπ. (Μαρκοβίτης & συν., 1994). Η κατάθλιψη διεισδύει βαθιά στους εφήβους, συνοψίζει τα παλαιότερα αισθήματα απογοήτευσης και τα καθιστά αδύναμα και ευάλωτα στο περιβάλλον τους (Pedersen, 1994). Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί πως τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον των ερευνητών έχει στραφεί, επίσης, και στο πώς η γονική κατάθλιψη, ως απόρροια του διαζυγίου, επηρεάζει τα παιδιά και την ομαλή ανάπτυξή τους αυξάνοντας παράλληλα το κίνδυνο να διαγνωστούν και τα ίδια με κατάθλιψη. Συγκεκριμένα ο Antony (2007), υπογραμμίζει στην έρευνά του πως οι διαζευγμένες γυναίκες είναι 3,5 φορές περισσότερο πιθανό να εμφανίσουν κλινική κατάθλιψη δύο χρόνια μετά τη τελική λήψη του διαζυγίου σε σύγκριση με τις ομόλογές τους, μη διαζευγμένες γυναίκες. Ο αντίκτυπος, βέβαια, της γονικής κατάθλιψης στα παιδιά ποικίλει ανάλογα με την ηλικία στην οποία και βρίσκονται. Για παράδειγμα, παιδιά προσχολικής ηλικίας με καταθλιπτικές διαζευγμένες μητέρες εμφανίζουν περισσότερα προβλήματα στη συναισθηματική τους ανάπτυξη, μεγαλύτερη ευερεθιστότητα, λιγότερο χαμόγελο και μεγαλύτερη κοινωνική αναστολή. Παρομοίως, παιδιά τριών έως πέντε ετών εμφανίζουν χαμηλότερη αυτοεκτίμηση και γενικευμένη δυσκολία προσαρμογής στο σχολείο ενώ τα παιδιά σχολικής ηλικίας έχουν διπλάσια πιθανότητα να εμφανίσουν κάποια ψυχική διαταραχή όπως κατάθλιψη, αγχώδη διαταραχή ή και παιδική αποδιοργανωτική διαταραχή. Τέλος, οι έφηβοι φαίνεται να παρουσιάζουν 13 φορές περισσότερη αύξηση της «πρώιμης έναρξης» (δηλαδή της έναρξης πριν τα 16 έτη) μείζονος κατάθλιψης (Taylor&Andrews, 2009).

- Κοινωνική ανάπτυξη

Ο έντονος θυμός που διακατέχει τους εφήβους των μονογονεϊκών οικογενειών μπορεί να εκδηλωθεί είτε με επιθετικά ξεσπάσματα απέναντι στους συνομηλίκους τους και στους γονείς τους είτε με την υιοθέτηση επικίνδυνων συνηθειών όπως τη χρήση ή κατάχρηση ουσιών, τις χαμηλές σχολικές επιδόσεις και τις γενικότερα παραβατικές συμπεριφορές (Breivik&Olweus, 2006). Παρουσιάζουν μια γενικευμένη αντικοινωνική συμπεριφορά και ταλανίζονται από μια έντονη ανησυχία για το μέλλον τους (Sirvanli-Ozen, 2004).

Όσον αφορά τη υιοθέτηση παραβατικών συμπεριφορών, έρευνες έχουν οδηγηθεί στο συμπέρασμα πως τα παιδιά μονογονεϊκών οικογενειών είναι πιο επιρρεπή σ' αυτές διότι ελέγχονται λιγότερο απ' τις οικογένειές τους και δρουν ανεξάρτητα από τις προσταγές των διαζευγμένων γονέων τους. Η παρουσία ενός τρίτου προσώπου (π.χ. παππούς ή θείος) ωστόσο, φαίνεται να περιορίζει την εφηβική παραβατικότητα ειδικά στις οικογένειες εκείνες όπου η μητέρα έχει αναλάβει την επιμέλεια του παιδιού (Dornbusch, Carlsmith, Bushwall, Ritter, Leiderman, Hastorf&Gross, 1985). Παρ' όλα αυτά δεν είναι λίγες οι έρευνες που διαπιστώνουν συνέχιση της παραβατικής συμπεριφοράς στην ενήλικη, πλέον, ζωή παιδιών που βίωσαν κατά την εφηβική τους ηλικία την εμπειρία του διαζυγίου. Για παράδειγμα, οι Sakyi, Melchior, Chollet και Surkan (2012) απέδειξαν πως νεαροί ενήλικες διαζευγμένων γονέων είναι δύο φορές πιο πιθανό να είναι σημερινοί χρήστες κάνναβης σε σύγκριση με τους νεαρούς ενήλικες πυρηνικών οικογενειών. Παρομοίως, ο Arkes (2013) στη έρευνά του, η οποία και χρησιμοποιεί παρόμοια προσέγγιση με τους Aughinbaugh και συν. (2005) και Arkes (2012), εστιάζει στις διαχρονικές επιπτώσεις του διαζυγίου στους νέους δίνοντας έμφαση στη χρήση ουσιών. Επιπλέον, εξετάζει το εάν η χρήση ουσιών επηρεάζεται από τις διαδικασίες που προηγούνται του διαζυγίου (π.χ. διαμάχες με τους γονείς ένα ή περισσότερα χρόνια πριν τη οριστική λήψη του) και το εάν η επίδρασή αυτή υποχωρεί, εξακολουθεί να υφίσταται ή κλιμακώνεται όσο ο χρόνος περνά απ' το τελικό διαζύγιο. Το δείγμα του αποτέλεσαν παιδιά 15 έως 20 ετών και τα αποτελέσματα του κατέδειξαν αυξημένο κίνδυνο για εμπλοκή στη χρήση ουσιών τουλάχιστον δύο με τέσσερα χρόνια πριν απ' το διαζύγιο ενώ μετά απ' αυτό είναι πιο πιθανό οι νέοι να εμπλακούν σε παράνομη χρήση αλκοόλ, μαριχουάνας και άλλων ναρκωτικών ουσιών. Η έρευνα αυτή ενισχύει τις υποθέσεις για τις επιπτώσεις της προ-διαζυγίου περιόδου στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών και των εφήβων αλλά και της διαχρονικότητας των επιπτώσεων του διαζυγίου στα νεαρά "θύματά" του, γεγονός που θα συζητηθεί εκτενέστερα σε επόμενο κεφάλαιο.

Αντίθετος, βέβαια, με τη διαχρονικότητα των επιπτώσεων του διαζυγίου στα παιδιά φαίνεται να είναι ο Ambert (2009) ο οποίος συμπεραίνει πως η όλη αντικοινωνική συμπεριφορά που φαίνεται να παρουσιάζουν οι έφηβοι διαζευγμένων οικογενειών συχνά καταγράφεται για ένα σύντομο χρονικό διάστημα μετά το

χωρισμό και μπορεί να δικαιολογηθεί στα πλαίσια της προσπάθειας που καταβάλουν τα παιδιά να προσαρμοστούν στα νέα οικογενειακά δεδομένα.

Πολύ σημαντικό, ωστόσο, ρόλο στη όλη διαδικασία προσαρμογής των εφήβων στα νέα οικογενειακά δεδομένα φαίνεται να διαδραματίζουν οι φίλοι τους. Έρευνες έχουν καταδείξει πως οι διαδικασίες προσαρμογής στα νέα οικογενειακά δρώμενα είναι πιο δυσκοιωνες για τους εφήβους που χάνουν τους έμπιστους φίλους τους λόγω αλλαγής της γειτονιάς ή του σχολείου τους εν αντιθέσει με εκείνους που παραμένουν στο ίδιο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον (O'Connor, Dunn, Jenkins&Pickering, 2001). Βέβαια, τα κορίτσια φαίνεται να αντιμετωπίζουν μεγαλύτερη έλλειψη κοινωνικής υποστήριξης δυσκολεύοντας, έτσι, τις διαδικασίες προσαρμογής τους έναντι των αγοριών που διατηρούν συχνότερες επαφές με τους φίλους τους, τους οποίους δείχνουν να εμπιστεύονται και να συμβουλευονται για τη κρίση που διέρχονται (Amato, 2000).

- Γνωστική ανάπτυξη / Ακαδημαϊκές επιδόσεις

Η γνωστική ανάπτυξη των εφήβων, δυστυχώς, δεν μένει ανεπηρέαστη από τις νέες οικογενειακές συνθήκες. Η πλειοψηφία των εφήβων σημειώνει χαμηλές σχολικές επιδόσεις πιθανά είτε λόγω της ελλιπούς ενασχόλησης των γονέων με αυτά, με αποτέλεσμα να δρουν μη ελεγχόμενα, είτε λόγω της απουσίας τους ή και της διακοπής του απ' τη σχολική μονάδα (Burke& συν., 2009). Βέβαια, σημειώνεται διάσταση απόψεων, με κάποιους ερευνητές να υποστηρίζουν την άμεση συσχέτιση του διαζυγίου με τις χαμηλές επιδόσεις και με τους υπόλοιπους να επικροτούν τη θέση ότι η οικογενειακή δομή, γενικότερα, έχει μικρή συσχέτιση με τη σχολική επίδοση των εφήβων μακροπρόθεσμα (Χατζηχρήστου, 2015). Παρ' όλα αυτά αποτελεί γεγονός ότι οι έφηβοι που βιώνουν τογονεϊκό διαζύγιο έχουν περισσότερες απουσίες στα μαθήματά τους, χαμηλότερους βαθμούς επίδοσης και μεγαλύτερη δυσκολία συγκέντρωσης κατά τη διάρκεια των παραδόσεων σε αντίθεση με τους ομόλογούς τους που προέρχονται από πυρηνικές οικογένειες (Burke&συν., 2009).

- Σεξουαλική ανάπτυξη

Η σεξουαλική ζωή και συμπεριφορά φαίνεται να είναι άλλος ένας τομέας που επηρεάζεται όταν οι έφηβοι καλούνται να αντιμετωπίσουν τον χωρισμό των γονέων τους. Η Hetherington (1972) περιγράφει δυσκολίες στις ετεροφυλικές σχέσεις των κοριτσιών των οποίων οι γονείς χώρισαν όταν αυτά είχαν ηλικία μικρότερη των πέντε ετών αλλά και μια γενικευμένη τάση πρόωρης δημιουργίας ερωτικών σχέσεων σε σύγκριση με τα κορίτσια που ζουν και με τους δυο τους γονείς (Χατζηχρήστου, 2015). Απ' την άλλη, σε μια αρκετά ενδιαφέρουσα έρευνα ο Wilson (2000), διαπίστωσε πως τα κορίτσια εμφανίζονται πιο ευάλωτα σε σεξουαλικού περιεχομένου πράξεις οι οποίες συχνά οδηγούν στην σεξουαλική τους κακοποίηση είτε από ένα

οικογενειακό μέλος είτε όχι. Κορίτσια, μάλιστα, τα οποία μετά το διαζύγιο των γονιών τους συγκατοικούσαν με ενήλικους άντρες (π.χ. ένας νέος ερωτικός σύντροφος της μητέρας) εμφάνιζαν επτά φορές περισσότερες πιθανότητες να δεχτούν σεξουαλική κακοποίηση σε αντίθεση με τα κορίτσια εκείνα τα οποία μετά το διαζύγιο έμεναν με γυναίκες.

Συμπερασματικά, η εφηβεία αποτελεί μια κρίσιμη αναπτυξιακή περίοδος κατά την οποία η σχέση εφήβου-γονέα παίζει εξέχοντα ρόλο. Η εμπειρία του διαζυγίου διακρίνει αυτομάτως τους εφήβους σε δύο κατηγορίες. Στη πρώτη ανήκουν εκείνοι που συμμετέχουν ενεργά και αποφασιστικά στη προσπάθεια συναισθηματικής σταθεροποίησης των ανήσυχων, από τα τεκταινόμενα, γονέων τους ενώ στη δεύτερη ανήκουν εκείνοι που υιοθετούν μια πιο αποστασιοποιημένη θέση δίνοντας προτεραιότητα στη προσωπική τους ζωή. Ωστόσο, ο φόβος, το άγχος, η ντροπή, η αμηχανία και η κατάθλιψη κάνουν έκδηλη της ψυχική τους αναστάτωση η οποία συχνά μεταφράζεται σε θυμό έναντι των συνομηλίκων και των γονέων τους. Πολλές φορές αμύνονται υιοθετώντας παραβατικές και αντικοινωνικές συμπεριφορές όπως τη χρήση ή κατάχρηση ουσιών. Οι φίλοι τους παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στη προσπάθεια προσαρμογής τους στα νέα οικογενειακά δρώμενα τα οποία, δυστυχώς, δεν αφήνουν ανεπηρέαστη ούτε την σεξουαλική τους ανάπτυξη ούτε τις ακαδημαϊκές τους επιδόσεις οι οποίες και παρουσιάζουν σημαντικές εκπτώσεις.

2.4 Διαζύγιο και φύλο

Πέραν της ηλικίας, το φύλο του παιδιού που καλείται να αντιμετωπίσει το διαζύγιο των γονιών του φαίνεται πως είναι άλλη μια σημαντική συνιστώσα στην προσπάθεια εκτίμησης των επιπτώσεων του διαζυγίου στη ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών και των εφήβων. Ωστόσο, δεν καταλήγουν όλοι οι ερευνητές σε ομόφωνα συμπεράσματα. Παρ' όλα αυτά παρακάτω παρατίθενται κάποιες απ' τις πιο διαδεδομένες απόψεις σχετικά με τις διαφορές φύλου στην εμπειρία του διαζυγίου.

Αναφορικά με τη εμπλοκή των δύο φύλων στα τεκταινόμενα, έρευνες καταλήγουν πως τα κορίτσια φαίνεται να είναι πιο ευαίσθητα και συμπονετικά συγκριτικά με τα αγόρια ενώ συμμετέχουν ενεργητικά στην επίλυση των οικογενειακών συγκρούσεων σε βαθμό τέτοιο που συχνά τα οδηγεί στην ενοχοποίηση. Αντιθέτως, τα αγόρια στην πλειοψηφία τους διατηρούν μια πιο αποστασιοποιημένη θέση ενώ η πιθανότητα εμπλοκής τους αυξάνεται στην εφηβεία και αυτό, τις περισσότερες φορές, όταν στις οικογενειακές διαμάχες υπεισέρχεται σωματική απειλή (Hetherington&Stanley-Hagan, 1999). Ο Storksen και συν. (2005), θεωρώντας αποδεδειγμένη την γενικότερα φτωχή προσαρμογή και των δύο έναντι των ομολόγων τους που ζουν και με τους δύο τους γονείς, υποστηρίζουν πως τα κορίτσια φαίνεται να είναι περισσότερο επιρρεπή σε συμπτώματα κατάθλιψης και άγχους, με χαμηλότερες ακαδημαϊκές επιδόσεις και προβλήματα αυτοεκτίμησης έναντι των αγοριών εφήβων. Τα αγόρια, ωστόσο, φαίνεται να επηρεάζονται

περισσότερο από την απουσία του πατέρα τους. Μια πιθανή εξήγηση γι' αυτό θα μπορούσε να είναι ότι τα αγόρια έχουν ιδιαίτερη ανάγκη από καθημερινή επαφή με ένα αρσενικό πρότυπο κατά τη διάρκεια της εφηβείας σε αντίθεση με τα κορίτσια των οποίων η σχέση τους με το πατέρα μπορεί να μην εξαρτάται άμεσα από την εγγύτητά του με αυτά.

Διάσταση απόψεων σημειώνεται και ως προς το αίσθημα «εγκλωβισμού» που συχνά συνεπάγεται η εμπειρία του διαζυγίου. Πιο αναλυτικά, οι Amato και Alifi (2006) απέδειξαν πως τα κορίτσια βιώνουν πιο έντονα το αίσθημα του εγκλωβισμού ανάμεσα στους γονείς τους κυρίως επειδή ωθούνται συστηματικά απ' τους ίδιους να αναλάβουν το ρόλο «συμμάχου» στις οικογενειακές συγκρούσεις υποστηρίζοντας ενεργά των ένα εκ των δύο. Εν αντιθέσει, οι Johnston, Kline και Tschann (1989), υποστήριξαν μεγαλύτερη πίεση των γονιών προς τα αγόρια και κατά συνέπεια εντονότερα αισθήματα εγκλωβισμού για τους αγόρια. Επιπροσθέτως, για μεγαλύτερο αίσθημα εγκλωβισμού όταν το παιδί ζει με το γονέα του αντίθετου φύλου μίλησαν και οι Warshak και Santrock (1983). Πιο συγκεκριμένα, υποστήριξαν ότι η συμβίωση αυτή δημιουργεί στα παιδιά «συνειδησιακές συγκρούσεις αφοσίωσης» διότι απ' τη μία νιώθουν σύμμαχοι με το γονέα του ίδιου φύλου ενώ απ' την άλλη δεσμεύονται άτυπα με το γονέα που επιμελείται της φροντίδας του. Βέβαια οι Hetherington και Stanley-Hagan (1999) διαπίστωσαν πως τα κορίτσια σε αντίθεση με τα αγόρια είναι περισσότερο πιθανά να αναπτύξουν αντιστροφή ρόλων σε σχέση με τους γονείς τους, θέση που βρίσκει σύμφωνους και τους Buchanan, Maccoby και Dornbusch (1992) οι οποίοι και αποδίδουν το γεγονός σε μια έμφυτη τάση των γυναικών να καλλιεργούν και να διατηρούν διαπροσωπικές σχέσεις.

Όσον αφορά το στρες που επιφέρει ο χωρισμός των γονέων, έρευνες καταλήγουν πως αυτό φαίνεται να είναι εντονότερο στα αγόρια απ' ότι στα κορίτσια. Τα δύο φύλα δείχνουν να αντιδρούν διαφορετικά στο διαζύγιο με τα αγόρια να διατηρούν μια πιο επιθετική και ανεξέλεγκτη στάση σε αντίθεση με τα κορίτσια που φαίνονται πιο συγκρατημένα, ήρεμα και ελεγχόμενα (Emery, 1982. Hetherington, 1985. Pagani, Boulerice, Tremblay & Vitaro, 1997). Βέβαια, ενώ η προσαρμογή των κοριτσιών δείχνει να είναι καλύτερη κατά τη προσχολική και σχολική ηλικία, κατά την εφηβική περίοδο φαίνεται να παρουσιάζουν έντονο άγχος, μεγαλύτερα ξεσπάσματα θυμού, αντικοινωνική συμπεριφορά και επιθετικότητα ενώ παράλληλα αντιμετωπίζουν δυσκολίες στη σύναψη ετερόφυλων σχέσεων σε αντίθεση με τα ομόλογα κορίτσια από πυρηνικές οικογένειες (Peterson & Zill, 1986).

Τέλος, οι Amato και Keith (1991) υποστήριξαν πως η μοναδική διαφορά των αγοριών έναντι των κοριτσιών στο βίωμα του γονεϊκού διαζυγίου είναι πως τα πρώτα αντιμετωπίζουν μεγαλύτερη δυσκολία στην κοινωνική προσαρμογή εν αντιθέσει με τα κορίτσια. Οι ερευνητές λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι τα αγόρια μπορεί να έχουν πιο "εξωτερικευμένα" προβλήματα συμπεριφοράς ενώ τα κορίτσια πιο "εσωτερικευμένα" (Emery, 1982) είναι ενδιαφέρον ότι δεν εντόπισαν διαφορές φύλου για αποτελέσματα όπως η συμπεριφορά και η αυτοεκτίμηση. Βασίζόμενοι στις αναλύσεις τους οι Amato και Keith κατέληξαν πως οι διαφορές φύλου δεν είναι τόσο

εμφανείς όσο έχει θεωρηθεί στις σχετικές έρευνες και πως η πλειοψηφία των αρνητικών επιπτώσεων του γονεϊκού διαζυγίου είναι κοινές τόσο για τα αγόρια όσο και για τα κορίτσια.

Συμπερασματικά, η άποψη ότι το διαζύγιο έχει περισσότερες αρνητικές συνέπειες για τα αγόρια απ' ό,τι για τα κορίτσια έχει εκφραστεί συχνά στη βιβλιογραφία (π.χ., Guidubaldi, Cleminshaw, Perry & McLoughlin, 1983. Hetherington & συν., 1985 κλπ.). Ενώ, η βιβλιογραφική ανασκόπηση υποστηρίζει ότι τα αγόρια εμφανίζουν εντονότερα εξωτερικευμένα προβλήματα συμπεριφοράς σε σχέση με τα κορίτσια, καθώς η έρευνα εξελίσσεται διαπιστώνεται ότι οι διαφορές φύλου δεν είναι τόσο έκδηλες και σταθερές όσο αρχικά είχε υποστηριχθεί.

Επιλογικά, δεν μπορεί ακόμη να δηλωθεί με απόλυτη βεβαιότητα πως το διαζύγιο έχει μια ενιαία, ευρεία και μακράς διάρκειας επίδραση σε όλα ανεξαιρέτως τα παιδιά. Όμως το πώς θα βιώσει, τελικά, ένα παιδί το διαζύγιο των γονέων του βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την ηλικία στην οποία βρίσκεται γι' αυτό και στο συγκεκριμένο κεφάλαιο δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση σ' αυτήν. Συνοψίζοντας, η βιβλιογραφική ανασκόπηση καταλήγει πως τα παιδιά προσχολικής ηλικίας θεωρούνται μια ιδιαίτερος ευάλωτη, στο γονεϊκό διαζύγιο, ηλικιακή ομάδα εξαιτίας της γνωστικής τους αδυναμίας τα κατανοήσουν αφενός το χωρισμό των γονιών τους και να διακρίνουν αφετέρου ανάμεσα στη φαντασία και στη πραγματικότητα. Το γονεϊκό διαζύγιο θα τα φέρει αντιμέτωπα με δυσκολίες στη σύναψη φιλικών σχέσεων και με καθυστερήσεις στην ομαλή γλωσσική τους ανάπτυξη. Όσον αφορά τα παιδιά σχολικής ηλικίας φαίνεται να εξωτερικεύουν τον έντονο θυμό που βιώνουν με επιθετικές συμπεριφορές έναντι του σχολικού και οικογενειακού τους περιβάλλοντος. Βασανίζονται από την ατέρμονη προσπάθεια τους να εξηγήσουν τα αίτια του διαζυγίου των γονιών τους, καθώς σε αυτήν την ηλικία το αντιμετωπίζουν πιο ώριμα και ρεαλιστικά, ενώ συχνά αναλαμβάνουν το ρόλο «συμμάχου» στις οικογενειακές συγκρούσεις γεγονός που εγκυμονεί σοβαρούς κινδύνους για τη μετέπειτα ψυχοκοινωνική τους εξέλιξη. Και σε αυτήν την ηλικία τα παιδιά αντιμετωπίζουν δυσχέρειες στη σύναψη φιλικών σχέσεων ενώ οι σχολικές τους επιδόσεις παρουσιάζουν στατιστικά σημαντικές εκπτώσεις όταν συγκρίνονται με αυτές των ομολόγων τους από πυρηνικές οικογένειες. Όσον αφορά την εφηβική ηλικία, αυτή αποτελεί εξ' ορισμού μια εξαιρετικά κρίσιμη αναπτυξιακή περίοδο κατά την οποία η σχέση εφήβου-γονέα κατέχει εξέχοντα ρόλο. Απόρροια του γονεϊκού διαζυγίου για τους εφήβους που εμπλέκονται σ' αυτό είναι η εξωτερίκευση του θυμού τους μέσω της υιοθέτησης επιθετικών και παραβατικών συμπεριφορών που συχνά θέτουν σε κίνδυνο ακόμη και την ίδια τους τη ζωή. Για την πλειοψηφία των εφήβων, τόσο οι ακαδημαϊκές επιδόσεις όσο και η σεξουαλική ανάπτυξη παρουσιάζουν σημαντικές εκπτώσεις όταν επαληθεύονται με αυτές των συνομηλίκων τους που ζουν και με τους δύο τους γονείς. Τέλος, εάν θα μπορούσαν να συμπτυχτούν, στο σύνολό τους, οι άμεσες επιπτώσεις του διαζυγίου στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών και των εφήβων αυτές θα ήταν: έντονο άγχος, θυμός, θλίψη, υπερκινητικότητα, συναισθηματική αστάθεια, εριστικότητα, παλινδρομήσεις, απόσυρση, αίσθημα

απόρριψης και ντροπής, επιθετικότητα, παραβατικότητα, ενοχές για πιθανό μερίδιο ευθύνης, σωματοποίηση ακόμη και ψυχολογικές διαταραχές όπως κατάθλιψη. Αναφορικά με τις διαφορές φύλου στο βίωμα το χωρισμού, αν και για χρόνια επικρατούσε η άποψη ότι τα αγόρια βιώνουν εντονότερα το γονεϊκό διαζύγιο, και επιβαρύνονται σημαντικότερα απ' αυτό η σύγχρονη διεθνής βιβλιογραφία καταλήγει πως οι διαφορές φύλου δεν είναι τόσο φανερές, σταθερές και αμετάκλητες όπως αρχικά είχε υποστηριχτεί. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί πως για να κατανοηθούν εις βάθος οι συνέπειες των αλλαγών είναι σημαντικό να αναγνωρίζεται το διαζύγιο ως μια διαδικασία και όχι ως ένα μεμονωμένο συμβάν. Επιτακτικό θα πρέπει να κρίνεται οι γονείς να υπολογίζουν ότι το κρίσιμο για τη καλή προσαρμογή των παιδιών τους «δεν είναι ότι χωρίζουν, αλλά το πώς χωρίζουν» (Ellis, 2000). Ο τρόπος, κυρίως, με τον οποίο δείχνει να επηρεάζεται το παιδί θα πρέπει να εξετάζεται διαρκώς και συστηματικά και να χαρακτηρίζεται επικίνδυνος όταν φαίνεται να εμποδίζει την πορεία της ανάπτυξης και εξέλιξης τους σε όλους, ανεξαιρέτως, τους τομείς (Μαρκοβίτης & συν., 1994).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ ΜΑΚΡΟΧΡΟΝΙΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΣΤΟΥΣ ΕΦΗΒΟΥΣ

Πέραν από τις άμεσες επιπτώσεις που μπορεί να έχει ένα διαζύγιο στα παιδιά, το ενδιαφέρον της ερευνητικής κοινότητας σε μεγάλο βαθμό έχει στραφεί και στις μακροχρόνιες συνέπειες και στο πώς ένα τέτοιο γεγονός μπορεί να επηρεάσει τη μετέπειτα ζωή και κοινωνικοποίηση του ατόμου που κλήθηκε να το βιώσει (Kalmun, 2015). Ως μακροχρόνιες ορίζονται οι συνέπειες που παρατηρούνται μετά το πέρας των 5 ετών από το συμβάν του διαζυγίου, χρόνια αρκετά ώστε να έχουν καταλαγιάσει τα προβλήματα και να μπορεί να θεωρηθεί ότι η άμεση επιρροή του διαζυγίου έχει παρέλθει (Wallerstein, 1991).

Τα τελευταία χρόνια, όπως έχει ήδη επισημανθεί, σε πολλές χώρες της Ευρώπης και στην Αμερική, παρατηρείται μια αξιοσημείωτη αύξηση του αριθμού των διαζυγίων. Η αύξηση αυτή σε πολλές περιπτώσεις αγγίζει το 70% περίπου. Στην Ελλάδα τα διαζύγια αυξάνονται χρόνο με το χρόνο με αποτέλεσμα να υπολογίζεται ότι μέσα στην επόμενη δεκαετία το ποσοστό θα φτάσει περίπου στο 50% (Αργυρακούλη, 2010). Όπως είναι φυσικό, τα δεδομένα αυτά, ενδέχεται να επηρεάσουν μακροχρόνια τα παιδιά καθώς η αντιμετώπιση της αλλαγής, η διαχείριση των συναισθημάτων και η προσαρμογή στα νέα δεδομένα διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην ψυχική υγεία και ισορροπία των παιδιών (Kalmun, 2015). Τα στοιχεία αυτά, βέβαια, προκαλούν σε μεγάλο βαθμό ερωτήματα όπως: *Θα αντιμετωπίσουν αργότερα τα παιδιά των διαζευγμένων αρνητικές συνέπειες και κοινωνικές δυσκολίες; Πως θα είναι η πορεία των παιδιών αυτών στη μετέπειτα ζωή τους και στις προσωπικές τους σχέσεις; Ποιοι είναι οι παράγοντες που καθορίζουν αν ένα παιδί θα μπορέσει να ξεπεράσει το διαζύγιο;*

Σαφώς οι απαντήσεις που θα δοθούν στις παραπάνω ερωτήσεις δεν είναι καθόλου απλές καθώς θα καθορίσουν τις αποφάσεις που θα πάρουν οι γονείς, το δικαστήριο και σε ένα ευρύτερο επίπεδο η κοινωνική πρόνοια και οι νομοθέτες

σχετικά με αυτές τις περιπτώσεις. Η διαταραχή λοιπόν της ισορροπίας της οικογένειας δεν σταματά πολλές φορές και σε ένα πρώτο και άμεσο επίπεδο αλλά επεκτείνεται και σε ένα περισσότερο βαθύ και ενδεχομένως μόνιμο. Πολλές φορές μάλιστα οι επιπτώσεις του τραύματος του διαζυγίου δεν γίνονται ορατές άμεσα αλλά επηρεάζουν με έναν τρόπο περισσότερο αόρατο τη ζωή του ατόμου και ενδεχομένως να εκδηλώνονται και αρκετά χρόνια μετά το γεγονός του διαζυγίου (Terr, 1990).

3.1 Διαχείριση των συναισθημάτων και μακροχρόνιες συνέπειες του διαζυγίου

Μελέτες σχετικά με τις μακροχρόνιες συναισθηματικές σχέσεις και προσαρμογές των παιδιών σε περιπτώσεις διαζυγίου έχουν δείξει ότι και οι γονείς διέρχονται από μια διαδικασία προσαρμογής στην προσπάθεια τους να επεξεργαστούν τα συναισθήματα τους και η επιτυχία ή αποτυχία τους καθορίζει τις έμμεσες (και συνήθως μόνιμες) επιπτώσεις στα παιδιά. Το κατά πόσο ένα παιδί θα συνεχίσει να επηρεάζεται και στην υπόλοιπη ζωή του από το γεγονός του διαζυγίου σχετίζεται άμεσα και σε σημαντικό βαθμό από τον τρόπο που θα διαχειριστούν οι γονείς του τα συναισθήματά τους και από τον τρόπο με τον οποίο θα μπορέσουν να προσαρμοστούν στη νέα κατάσταση της οικογένειας (Ueker&Ellison, 2012).

Η πρώτη περίοδος μετά την ανακοίνωση ενός διαζυγίου, ακολουθείται από μια περίοδο εναλλασσόμενων συναισθημάτων θυμού, ενοχής, θλίψης, ντροπής, χαμηλής αυτοεκτίμησης, απόρριψης από πλευράς του παιδιού και ενδεχομένως υπερπροστασίας από πλευράς των γονιών και κυρίως της μητέρας, κάτι που παίζει σημαντικό ρόλο στο βαθμό επιρροής των παιδιών σε μακροχρόνιο επίπεδο. Στις περισσότερες περιπτώσεις, βέβαια, το παιδί τελικά αποδέχεται πλήρως ή ως ένα βαθμό τη νέα κατάσταση στην οποία καλείται να προσαρμοστεί (Ueker&Ellison, 2012). Βάσει των παρατηρήσεων 120 συμμετεχόντων σε ομάδες υποστήριξης γονέων για μια περίοδο αρκετών χρόνων οι Ueker και Ellison (2012), έδειξαν ότι οι μακροχρόνιες συνέπειες και οι επιπτώσεις που βιώνουν τα παιδιά στη μετέπειτα ζωή τους εξαιτίας ενός διαζυγίου καθορίζονται σχεδόν εξ ολοκλήρου από την επιτυχημένη ή αποτυχημένη διαχείριση των συναισθημάτων των γονιών.

Οι αντιδράσεις των περισσότερων παιδιών όταν μαθαίνουν για τον χωρισμό είναι αρκετές φορές δραματικές, παρ' όλα αυτά στις περιπτώσεις που οι γονείς

καταφέρουν να ανταπεξέλθουν στη δύσκολη αυτή κατάσταση, να διαχειριστούν όλα τα αρνητικά συναισθήματα και να αντιμετωπίσουν τις συνεπαγόμενες δυσκολίες, τα παιδιά καθίστανται ικανά να ξεπεράσουν τα όσα προβλήματα ενδέχεται να παρουσιαστούν στη ζωή τους και, εν τέλει μετά από κάποιο χρονικό διάστημα, να επαναπροσδιορίσουν με υγιή τρόπο τα νέα δεδομένα της οικογένειάς τους (Kalmun, 2015).

Πέραν των σημαντικών επιπτώσεων της κοινωνικής προκατάληψης, έχουν παρουσιαστεί διάφορες θέσεις σχετικά με την ερμηνεία των πιθανών αρνητικών μακροπρόθεσμων επιδράσεων του διαζυγίου στη ζωή των παιδιών. Οι Ζαφειροπούλου και Κλεφταράς (2009), αναφέρουν ορισμένες προσεγγίσεις σε σχέση με το διαζύγιο και τις επιδράσεις του στο παιδί.

Πρώτον, η προσέγγιση με βάση τα ατομικά χαρακτηριστικά που σχετίζονται με αυξημένο κίνδυνο και ευπάθεια, αναφέρεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των παιδιών (και των ενηλίκων) που μπορεί να επηρεάσουν την έκθεση τους και την προσαρμοστικότητα τους σε αντίξοες συνθήκες και τραυματικές εμπειρίες. Ορισμένα χαρακτηριστικά των παιδιών μειώνουν την προσαρμοστικότητα τους στο έντονο στρες, από τις μεταβολές της συζυγικής κατάστασης των γονέων τους. Σε ορισμένες άλλες περιπτώσεις τα προστατεύουν και έχουν την ψυχολογική επάρκεια και αντοχή για να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες των μεταβολών αυτών σε μακροπρόθεσμο επίπεδο .

Δεύτερον, η προσέγγιση με βάση τη σύνθεση της οικογένειας – απουσία του ενός γονέα (Ζαφειροπούλου & Κλεφταράς, 2009) αναφέρεται στη σημασία της παρουσίας και των δύο βιολογικών γονέων στην οικογένεια για την καλή ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών σε βάθος χρόνου. Βέβαια, όπως θα σημειωθεί και παρακάτω, υπάρχουν ορισμένα τυπικά γνωρίσματα όπως η ηλικία και το φύλο όπου διαδραματίζουν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο ως προς την αποδοχή του διαζυγίου και κυρίως ως προς τις μακροχρόνιες αρνητικές επιπτώσεις.

Μία από αυτές τις συνέπειες, για παράδειγμα, είναι ο φόβος μήπως χάσουν τον έναν γονιό (τις περισσότερες φορές τον πατέρα). Όλη αυτή η ατμόσφαιρα και η αναμονή στην εκκρεμότητα τα οδηγεί να βιώνουν έντονο στρες και απογοήτευση γεγονός που με τη σειρά του δημιουργεί ισχυρά αισθήματα δυσπιστίας και

ανασφάλειας τα οποία και τα συνοδεύουν για πολλά χρόνια, ειδικότερα στις μετέπειτα σχέσεις τους οι οποίες συχνά χαρακτηρίζονται από το φόβο της εγκατάλειψης (Ueker&Ellison, 2012).

Ο Herbert (1998), σημειώνει ότι το διαζύγιο το οποίο αποτελεί μια αρνητική εμπειρία για το παιδί κωδικοποιείται στον ψυχισμό του ως ένα γνωστικό σχήμα, με βάση το οποίο κρίνει τον εαυτό του ως ανάξιο να αγαπηθεί και τις σχέσεις ως επικίνδυνες και επιβλαβείς.

Πολλαπλοί παράγοντες (ψυχοκοινωνικοί, οικονομικοί, οικογενειακοί) φαίνεται να διαμορφώνουν σε καθοριστικό βαθμό την επίδραση που ασκεί ένα διαζύγιο στα παιδιά στη μετέπειτα προσαρμογή αλλά και ψυχική ισορροπία τους. Έχει διαπιστωθεί ότι το ενδεχόμενο κοινωνικό στίγμα και τα αρνητικά στερεότυπα για τους χωρισμένους γονείς και τη λειτουργία της οικογένειας μετά το διαζύγιο επιδρούν αρνητικά σε όλα τα παιδιά, ιδίως δε κατά τη διάρκεια της εφηβείας, όπου η κοινωνική αποδοχή και ένταξη αποτελεί έναν ιδιαίτερα σημαντικό παράγοντα για τη ζωή τους. Όπως σημειώνει ο Φαρσεδάκης (1985) οι οικογένειες που έχουν περάσει ένα διαζύγιο επηρεάζουν με καταλυτικό τρόπο τη διαμόρφωση του ψυχισμού του παιδιού τους.

3.2 Ο ρόλος των γονιών και οι μακροχρόνιες συνέπειες του διαζυγίου

3.2.1 Ο ρόλος του πατέρα

Για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, όλοι οι θεωρητικοί αναπτυξιολόγοι και ψυχολόγοι αγνοούσαν τη σημασία του πατέρα στην ανάπτυξη του παιδιού (σε ευρύτερο επίπεδο) καθώς θεωρούσαν πως η μόνη του συμβολή περιοριζόταν στην παροχή υλικών αγαθών και προστασίας της οικογένειας. Παρ' όλα αυτά, τα τελευταία χρόνια, όλο και περισσότεροι υποστηρίζουν τον ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο που παίζει ο πατέρας ήδη από τα πρώιμα στάδια της ζωής ενός παιδιού στην ψυχολογική και κοινωνική υποστήριξη ενός παιδιού που βιώνει τόσο έντονες συναισθηματικές και κοινωνικές αλλαγές (Holmes, 1993).

Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου κατά τα διαζύγια έχει παρατηρηθεί μια μεταβολή στη συμπεριφορά του πατέρα απέναντι στα παιδιά του. Πριν όμως από την ενδεχόμενη αλλαγή στη συμπεριφορά του πατέρα, η μειωμένη στήριξη προς τη σύντροφο του και η απουσία του κατά την καθημερινότητα του παιδιού γεννά αρνητικά συναισθήματα στη μητέρα που μεταβιβάζονται αυτομάτως και ασυναίσθητα και στο παιδί. Ο ρόλος που θα έχει ο πατέρας στη ζωή του παιδιού μετά από το διαζύγιο φαίνεται να αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για τη μετέπειτα πορεία των παιδιών (Holmes, 1993).

Πιο συγκεκριμένα, έχει φανεί ότι πολλές φορές οι σχέσεις μεταξύ των παιδιών και του πατέρα ψυχραίνουν και η απόσταση αυτή διατηρείται για μεγάλο χρονικό διάστημα ή ενδεχομένως και για πάντα. Ακόμα, το παιδί φαίνεται να επιρρίπτει συχνά τις ευθύνες για την αλλαγή της οικογενειακής κατάστασης στο γονέα που εγκαταλείπει το σπίτι ο οποίος στην πλειονότητα των περιπτώσεων είναι ο πατέρας. Με αυτό τον τρόπο τα αρνητικά συναισθήματα συσσωρεύονται και αργά ή γρήγορα οδηγούν στη πλήρη διάλυση των σχέσεων (Meadan&Halle, 2004).

Σε κάθε περίπτωση η βιβλιογραφία φανερώνει ότι η σχέση του παιδιού με τον πατέρα έχει αρνητικές συνέπειες στην ολοκλήρωση της προσωπικότητας του παιδιού και την υγιή συναισθηματική και κοινωνική του ανάπτυξη (Atkinson, Atkinson, Smith, Bem & Nolen - Hoeksema, 2003). Η αντίληψη του παιδιού αναφορικά με την υπόσταση της οικογένειας είναι ιδιαίτερα κρίσιμη για την εξέλιξη του καθώς και για τις σχέσεις που το ίδιο αργότερα θα συνάψει και διαμορφώσει κυρίως κατά την παιδική του ηλικία. Αν λοιπόν, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, το παιδί βιώσει ένα άσχημο διαζύγιο είναι εξαιρετικά πιθανό να κλονιστεί η εικόνα της οικογένειας και να μην αισθάνεται την ίδια σιγουριά μέσα σε αυτή. Η κατάσταση αυτή είναι επίσης πιθανό να αναπαραχθεί και στην οικογένεια που το ίδιο θα δημιουργήσει στο μέλλον και πιθανά να οδηγηθεί κι εκείνο μελλοντικά στο διαζύγιο (Χατζηχρήστου, 2008).

Πέραν όμως από την παρουσία του πατέρα στη ζωή του παιδιού, το εάν ένα παιδί θα επηρεαστεί μακροπρόθεσμα από το διαζύγιο εξαρτάται από ένα σύνολο πολλαπλών παραγόντων όπως είναι η ηλικία του, ο χαρακτήρας, το φύλο, οι σχέσεις του με τους δύο γονείς αλλά και το γενικότερο επίπεδο της επικοινωνίας που υπάρχει

στο εσωτερικό της οικογένειας, παράγοντες που αναλύονται εν συνεχεία (Χατζηχρήστου, 2015).

3.2.2 Ο ρόλος της μητέρας

Λαμβάνοντας ως δεδομένη την αντίφαση των ερευνών σε ότι αφορά τις επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά, ικανοποιητικός αριθμός προσφάτων ερευνών επιχειρούν να εξετάσουν το είδος των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στη μητέρα (που έχει την επιμέλεια) και το παιδί της μετά από ένα διαζύγιο αλλά και το πώς η συχνότητα επαφής με τον γονιό που δεν έχει την επιμέλεια επηρεάζει, σε μακροχρόνιο επίπεδο, τα παιδιά.

Ένα ακόμη συμπέρασμα που δυσκολεύει σε μεγάλο βαθμό την παραγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για τις μακροχρόνιες επιδράσεις του διαζυγίου στα παιδιά είναι ότι οι μητέρες αποτέλεσαν την κύρια και μόνη πηγή πληροφοριών για τις σχέσεις τους με τα παιδιά τους. Το γεγονός αυτό από μόνο του εμπεριέχει ένα ποσοστό προκατάληψης. Οι γονείς, και ιδιαίτερα οι μητέρες, τείνουν να ελαχιστοποιούν τα προβλήματα των παιδιών τους όταν ερωτώνται από πρόσωπα κύρους, όπως είναι μία ψυχολόγος ή μία κοινωνική λειτουργός (Huure, Junkkari&Aro, 2006).

Ενδεχομένως μάλιστα οι χωρισμένες μητέρες, από μία τάση υπεραναπλήρωσης ή συγκάλυψης των ενοχών τους απέναντι στο παιδί τους για το διαζύγιο, να εξιδανίκευαν τις σχέσεις με τα παιδιά τους, τα οποία αποτελούν και το μοναδικό αντικείμενο της προσοχής τους (Huure, Junkkari&Aro, 2006). Επιπλέον, έχει διαπιστωθεί από τη βιβλιογραφία ότι η σύμπτωση των απόψεων γονέων και παιδιών σχετικά με τα χαρακτηριστικά των δευτέρων είναι μικρή. Τα παιδιά δηλαδή αξιολογούν τη συμπεριφορά τους διαφορετικά από ό,τι οι μητέρες τους (Huure, Junkkari&Aro, 2006).

Επομένως, θα ήταν ασφαλέστερο για την έρευνα, αν διασταυρώνονταν οι πληροφορίες για τη συμπεριφορά του παιδιού και από άλλα πρόσωπα που σχετίζονται άμεσα με το παιδί, όπως στενοί συγγενείς, δάσκαλοι κλπ. Οι παραπάνω ερευνητές

(Kurdek, 1988. Kurdek, 1991. Zaslow et al., 1989), δεν επιβεβαιώνουν την δημοφιλή άποψη, ότι τα αγόρια επηρεάζονται αρνητικότερα από το διαζύγιο σε σχέση με τα κορίτσια. Δεν παρατηρήθηκαν, επίσης, διαφορές σε σχέση με το χρόνο παρέλευσης από το διαζύγιο (Kurdek, 1988).

Ωστόσο, το μορφωτικό-οικονομικό επίπεδο των μητέρων ήταν η μεταβλητή που φάνηκε να επηρεάζει τις σχέσεις μητέρας-παιδιού αλλά και την μετέπειτα πορεία του παιδιού. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, τα παιδιά διαζευγμένων μητέρων με υψηλότερο μορφωτικό-οικονομικό επίπεδο είχαν μικρότερη σύγκρουση και μικρότερη εξάρτηση από αυτές και είναι σαφές ότι λειτουργούν ως ένα πιο υγιές πρότυπο σταθερότητας. Αυτό συμφωνεί με τα αποτελέσματα προηγούμενων ερευνών (Clarke-Stewart, Vandell, McCartney, Owen & Booth, 2000; Hetherington & Camara, 1984; Kurdek, 1991).

3.3 Η ηλικία του παιδιού και οι μακροχρόνιες συνέπειες του διαζυγίου

Η ηλικία των παιδιών παίζει καθοριστικό ρόλο ως προς τον τρόπο αντίδρασης στην ισχυρή μεταβολή της οικογενειακής ισορροπίας και στο βαθμό όπου η αντίληψη του διαζυγίου θα επηρεάσει την προσωπικότητα, την πορεία της ενήλικης ζωής και των σχέσεων. Επιπροσθέτως, ο τρόπος με τον οποίο οι γονείς επιχειρούν να εξηγήσουν τα αίτια του διαζυγίου αλλά και τον νέο τρόπο ζωής θα πρέπει να διαφέρει σημαντικά ανάλογα με την ηλικία και το στάδιο ανάπτυξης του παιδιού, έχοντας πάντα ως στόχο το παιδί να προσαρμοστεί ομαλά στη μετέπειτα ζωή του και να μπορέσει να ξεφύγει από την επιρροή του τραυματικού γεγονότος (Storksen, etal., 2005).

Πιο συγκεκριμένα, ανάλογα με την ηλικία του κάθε παιδιού οι μακροχρόνιες επιπτώσεις μπορεί να είναι εξαιρετικά σοβαρές και να επηρεάζουν το παιδί τόσο ψυχικά όσο και σωματικά. Ενδεικτικά:

Παιδιά μικρότερα των δύο ετών σε μακροχρόνιο επίπεδο παρουσιάζουν:

- Γαστροοισοφαγική παλινδρόμηση

- Φοβίες (ιδιαίτερα προς αγνώστους)
- Διαταραχές στον ύπνο
- Φανταστικούς φόβους εγκατάλειψης
- Επιθετικότητα προς τους γονείς, τους συνομήλικους και τους φίλους τους (Αργυρακούλη, 2010).

Τα παιδιά ηλικίας 5-8 ετών ενδέχεται να παρουσιάσουν μακροπρόθεσμα μερικά ή και όλα από τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

- Εχθρικότητα ή δυσπιστία προς τον γονιό που έχει αποχωρήσει από το σπίτι
- Αρνούνται να αποδεχτούν τις αλλαγές που έχει επιφέρει το διαζύγιο ακόμη και πολλά χρόνια μετά από αυτό
- Σημειώνουν σημαντική μείωση της σχολικής και κοινωνικής επίδοσης (Αργυρακούλη, 2010).

Αργότερα, περίπου στην ηλικία των 9-12 ετών ορισμένα από τα αισθήματα που νιώθουν εξελίσσονται και αναπτύσσονται ως εξής:

- Ο θυμός και η επιθετικότητα διατηρείται αλλά, επίσης, τα παιδιά κυριεύονται από άγχος, μοναξιά και διακατέχονται από αίσθημα εγκατάλειψης
- Δείχνουν μεγαλύτερη συμπάθεια προς το γονιό ο οποίος είναι σε αδύναμη θέση και προσπαθούν να τον υποστηρίξουν
- Οι ήδη υπάρχουσες αρνητικές σχολικές επιδόσεις παραμένουν ενώ ενδεχομένως να επιδεινωθούν περαιτέρω

Παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας συνήθως εκδηλώνουν έντονο θυμό και επιθετικότητα καθώς ταλανίζονται από το αίσθημα ότι αποτελούν θύματα μιας κατάστασης την οποία αδυνατούν να ελέγξουν, ενώ εκδηλώνουν επιθετικότητα και αποξένωση προς το γονιό που ανάγουν ως υπεύθυνο για την αλλαγή στη ζωή τους και παράλληλα νιώθουν έντονα ενοχλημένα υπό αυτές τις συνθήκες (Storksen, etal., 2005). Τα διάφορα προβλήματα συμπεριφοράς που εμφανίζουν τα παιδιά σε διάφορες ηλικίες

ενδέχεται να ξεπεραστούν τελείως ή να μειωθούν όταν οι γονείς απευθύνονται στα παιδιά με πράξεις και λόγια σύμφωνα με την ηλικία τους και ανάλογα με το είδος του προβλήματος που έχει προκύψει στη μεταξύ τους σχέση (Αργυρακούλη, 2010). Σημαντικό για το παιδί, ώστε να μην επηρεαστεί σε έμμεσο επίπεδο, είναι η ορθή επικοινωνία, η έκφραση των συναισθημάτων του και κυρίως η διατήρηση των οικογενειακών και κοινωνικών ισορροπιών.

Τέλος, ως έφηβοι τα παιδιά εξακολουθούν να βιώνουν μακροχρόνιες και ιδιαίτερα αρνητικές για την ψυχική υγεία και ισορροπία τους επιπτώσεις με τα πιο συχνά φαινόμενα σύμφωνα με τους Storksen και συν. (2005) να είναι τα εξής:

- Οξεία κατάθλιψη, με ροπή στο αλκοόλ ή τη χρήση ναρκωτικών ουσιών
- Αυτοκτονικός ιδεασμός και διαταραχές συμπεριφοράς, έντονη αντικοινωνικότητα και δυσκολία προσαρμογής, σύναψης σχέσεων και εμπιστοσύνης προς τρίτους

Επιπλέον, οι έφηβοι εκτός των άλλων συχνά παρουσιάζουν συναισθηματικές διαταραχές, ξεσπάσματα οργής και αυξημένη έκφραση των αρνητικών συναισθημάτων, ανικανότητα να αγαπήσουν ή να εμπιστευτούν τα άτομα με τα οποία σχετίζονται, συναισθήματα ντροπής και έλλειψη συναίσθησης, ακόμη και αν το διαζύγιο έχει λάβει χώρα πολλά χρόνια πριν. Σύμφωνα με τους Dodge, Pettit και Bates (1994), οι έφηβοι μπορούν να παρουσιάσουν δείγματα αυτοτραυματισμού και αυτοκαταστροφική συμπεριφορά, διαταραχές πρόσληψης τροφής, παχυσαρκία, διαταραχές ύπνου, επικίνδυνες σεξουαλικές συμπεριφορές, πρόωρη έναρξη του καπνίσματος και της χρήσης αλκοόλ, ακόμη και την τάση να εγκαταλείπουν την οικογένεια τους, ως αντίδραση προς την οικογενειακή διάλυση που υπέστησαν στην παιδική τους ηλικία λόγω του διαζυγίου των γονιών τους. Η ανάπτυξη δυσλειτουργικών χαρακτηριστικών της προσωπικότητας, όπως η μειωμένη ικανότητα για ευχαρίστηση, η χαμηλή αυτοεκτίμηση, οι σοβαρές διαταραχές συμπεριφοράς, η απόσυρση, η εναντιωματική συμπεριφορά, η αντιδραστική σεξουαλική δραστηριότητα, συνεπάγεται την απόρριψη αυτών των παιδιών από δασκάλους και συνομηλίκους (Νίλσεν, 2005).

Στη βιβλιογραφία σημειώνεται ότι πολύ συχνά, έφηβοι που έζησαν κατά την παιδική ηλικία τραυματικές εμπειρίες διαζυγίου των γονιών τους, παρουσιάζουν οι ίδιοι προβλήματα στις σχέσεις τους και έχουν αισθητά μειωμένη αυτοεκτίμηση (Kurisch, & συν., 1984). Ένα διαζύγιο κατά τη διάρκεια της εφηβείας μπορεί να δυσκολέψει τις σχέσεις των εφήβων με το άλλο φύλο ή να οδηγήσει σε αποκλίνουσα συμπεριφορά. Σε άλλες περιπτώσεις, υπάρχουν έφηβοι που χαρακτηρίζονται από «υπερ-ωριμότητα», που σημαίνει «να αναλαμβάνουν περισσότερες ευθύνες από όσες πρέπει και αντέχουν» (Νίλσεν, 2005).

Οι ενήλικες που ως παιδιά βίωσαν αρνητικές και επιβλαβείς συνθήκες κατά τη διάρκεια ενός διαζυγίου τείνουν σε μεγαλύτερο ποσοστό σε σχέση με τους ενήλικες που δεν έχουν βιώσει ένα διαζύγιο ή έχουν βιώσει καλύτερες συνθήκες χωρισμού των γονέων να παρουσιάζουν αδυναμία στην ολοκλήρωση σπουδών και απόκτησης επαγγελματικών δεξιοτήτων και μόρφωσης, χαμηλότερο εισόδημα, να αποκτούν παιδί εκτός γάμου και/ή ο γάμος τους να καταλήγει συχνότερα σε διαζύγιο. Επίσης, ως ενήλικες τα παιδιά αυτά δείχνουν πιο επιφυλακτικά στις σχέσεις, περισσότερες εκ των οποίων είναι ιδιαίτερα προβληματικές (Νίλσεν, 2005).

3.4 Το φύλο του παιδιού και οι μακροχρόνιες επιπτώσεις του διαζυγίου

Δεν υπάρχει κάποια μελέτη που να προσδιορίζει το κατά πόσο το φύλο ενός παιδιού μπορεί να επηρεάσει το βαθμό στον οποίο θα επηρεαστεί από ένα διαζύγιο μακροπρόθεσμα. Αναμφίβολα, ο παράγοντας φύλο είναι πολύ λιγότερο ισχυρός από αυτόν της ηλικίας. Γενικά, τα αγόρια που ζουν με τον πατέρα τους και τα κορίτσια που ζουν με τη μητέρα τους βρίσκονται σε καλύτερη ψυχολογική κατάσταση, ενώ παρουσιάζουν πολλές φορές καλύτερη προσαρμογή. Τα αγόρια που ζουν με τη μητέρα τους μπορεί να υποφέρουν από την απουσία πατρικού μοντέλου, κάτι που βέβαια ενδέχεται να τα επηρεάσει στην μετέπειτα ζωή τους, όταν θα επιχειρούν και τα ίδια να λειτουργήσουν ως αντρικά πρότυπα (Storksens, etal., 2005). Βέβαια, πολλοί άντρες στο περιβάλλον του παιδιού μπορούν να λειτουργήσουν ως αντρικά πρότυπα, όπως για παράδειγμα ένας δάσκαλος, ένας παππούς, ένας αγαπημένος θείος ή ένας μεγαλύτερος ξάδελφος. Τα άτομα αυτά έχουν τη δυνατότητα τόσο να καλύψουν ως ένα βαθμό την απουσία του ενός γονιού, όσο και να παρέχουν μια

συνολικά μακροχρόνια θετική επίδραση στο παιδί (Αργυρακούλη, 2010). Επιπρόσθετα, έχει φανεί ότι μια καλή σχέση με το γονέα του ίδιου φύλου, όπως για παράδειγμα μητέρας και κόρης, λειτουργεί προστατευτικά σε σημαντικό βαθμό και στις περιπτώσεις που οι σχέσεις ήταν στενές η πορεία του παιδιού στη ζωή του ήταν σαφώς καλύτερη από την αντίστοιχη παιδιών που η σχέση τους με το γονέα του ίδιου φύλου δεν χαρακτηριζόταν από εγγύτητα (Αργυρακούλη, 2010).

3.5 Μακροχρόνιες συνέπειες στις σχέσεις των παιδιών με το αντίθετο φύλο

Σε γενικές γραμμές η ενότητα αυτή έχει διαπεράσει ολόκληρο το κεφάλαιο καθώς συχνά έχει αναφερθεί ότι οι σχέσεις των παιδιών που έχουν βιώσει την εμπειρία του γονεϊκού διαζύγιο χαρακτηρίζονται από δυσπιστία προς τους συντρόφους τους και φόβο εγκατάλειψης. Ενδεικτικά θα αναφέρουμε ορισμένα συμπεράσματα.

Σε μία μακροπρόθεσμη έρευνα, τα παιδιά από διαζευγμένες οικογένειες ήταν αρκετά αρνητικά στις αξιολογήσεις τους για τη επίδραση του διαζυγίου στη ζωή τους, όταν ρωτήθηκαν είκοσι χρόνια μετά τη διάλυση των οικογενειών τους. Μία άλλη ενδιαφέρουσα μακροπρόθεσμη αντίδραση είναι ότι οι έφηβοι από διαζευγμένες οικογένειες έχουν περισσότερες πιθανότητες από εκείνους από μη διαζευγμένες οικογένειες να ανησυχούν ότι οι δικοί τους γάμοι θα είναι δυστυχημένοι (Felhaus & Martin, 2015).

Ενδεχομένως υπάρχει κάποια βάση για αυτή την ανησυχία, για τους ενηλίκους των οποίων οι γονείς έχουν χωρίσει, διότι φαίνεται να έχουν περισσότερες πιθανότητες, συγκριτικά με ενήλικες ακέραιων οικογενειών, να βιώσουν και οι ίδιοι ένα δυστυχημένο γάμο και συνεπώς ένα διαζύγιο. Έτσι, λοιπόν, το διαζύγιο τείνει να είναι ένα ανησυχητικό και προβληματικό γεγονός στη ζωή τους για το οποίο λίγα παιδιά αισθάνονται πολύ θετικά, ακόμα και αν έχουν περάσει αρκετά χρόνια από τότε (Bernstein, Keltner & Laurent, 2012).

Χαρακτηριστικό είναι, ότι δεν υπάρχει μεγάλος αριθμός ερευνών που να μελετά το κατά πόσο παιδιά χωρισμένων οικογενειών δημιουργούν επίσης, δυσλειτουργικούς γάμους. Το σίγουρο είναι, πως αν ένα παιδί βιώνει συνεχώς αρνητικές συνθήκες εντός της οικογένειας και οι γονείς του δεν διατηρούν μια υγιή σχέση, είναι πιθανότερο και το ίδιο να μην έχει αναπτύξει τα σωστά πρότυπα

συμπεριφοράς και λειτουργίας εντός ενός γάμου. Παρόλα αυτά, αξίζει να τονιστεί πως δεν είναι βέβαιο ότι ένα παιδί που προέρχεται από διαζευγμένη οικογένεια θα έχει επίσης, έναν δυστυχημένο γάμο (Χατζηχρήστου, 2008).

Το γεγονός ότι οι συνέπειες ενός διαζυγίου καταγράφονται σχεδόν πάντα ως αρνητικές, δεν σηματοδοτεί πως δεν υπάρχουν και περιπτώσεις όπου τα παιδιά μεγαλώνουν ομαλά δίχως να διακατέχονται από αρνητικά συναισθήματα. Αρχικά, ένα συμπέρασμα που επαναλαμβάνεται σταθερά στις έρευνες αποτελεί το ότι τα παιδιά που διαμένουν μ' έναν γονιό (ή πατριό\μητριά) είναι συνήθως καλύτερα προσαρμοσμένα από εκείνα που παραμένουν σε οικογένειες με δύο γονείς που μαστίζονται από διαμάχες (Bernstein, Keltner & Laurent, 2012). Έτσι, ακόμη και αν τα παιδιά αυτά βιώνουν μια σημαντική αλλαγή στη ζωή τους, η ταχύτητα με την οποία επανέρχονται στη σταθερότητα είναι εξαιρετικά σημαντική για τις έμμεσες συνέπειες αυτής της αλλαγής (Størksen, Røysamba, Moumc, & Tambsa, 2005).

3.6 Η συσχέτιση μεταξύ διαζυγίου και εμφάνισης ψυχοπαθολογίας

Ενδιαφέρον, παρουσιάζουν τα ευρήματα της έρευνας των Thompson και των συνεργατών του (2014) στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα παιδιά χωρισμένων γονέων είχαν την τάση ως ενήλικες αργότερα, να καταναλώνουν περισσότερο αλκοόλ και ναρκωτικά. Η κατανάλωση αυτή αφορούσε και τα παιδιά, των οποίων οι γονείς είχαν χωρίσει κάτω από φυσιολογικές συνθήκες και δεν κατέληξαν σε ισχυρούς και τραυματικούς διαπληκτισμούς, ενώ το ποσοστό των αλκοολικών και τοξικομανών ενηλίκων, που προέρχονταν από οικογένειες με διαζύγιο ξεπερνά το 50% (Thompson, 2014). Συνεπώς, φαίνεται ότι οι μακροχρόνιες συνέπειες του διαζυγίου μπορεί να είναι ψυχολογικές (π.χ. κατάθλιψη, άγχος, μειωμένη εμπιστοσύνη στη συντροφικότητα, κτλ.) αλλά και ψυχοσωματικές, οι οποίες ενδέχεται να εκδηλώνονται μέσω καταστάσεων, όπως ο αλκοολισμός, η δυσκολία ύπνου, η ανορεξία, η βουλιμία, το λεγόμενο «emotionaleating», κτλ. (Huure, Junkkari & Aro, 2006).

Άλλη μια ενδιαφέρουσα έρευνα που διήρκεσε 15 χρόνια είχε ως σκοπό να μελετήσει την σχέση που εγκαθίσταται μεταξύ της έκθεσης των παιδιών στο διαζύγιο των γονιών του και στην έκφραση ψυχοπαθολογίας αργότερα κατά την εφηβεία. Τα

δεδομένα που συγκεντρώθηκαν αφορούσαν σε παιδιά που μελετήθηκαν κατά τη γέννηση, την ηλικία των 4 μηνών, του ενός έτους και στη συνέχεια ετήσια μέχρι την ηλικία των 15 ετών. Κάποια ενδιαφέροντα και στατιστικά σημαντικά ευρήματα της μελέτης είναι ότι κατά την ηλικία των 10 με 15 ετών, οι συμμετέχοντες, των οποίων οι γονείς είχαν χωρίσει, υπέδειξαν έντονη σεξουαλική δραστηριότητα, κατάχρηση ουσιών αλλά κυρίως εναντιωματική διαταραχή σε αντίθεση με τους συμμετέχοντες που οι οικογένειες του παρέμειναν ενωμένες. Για παράδειγμα, η εναντιωματική διαταραχή έφτανε στο ποσοστό των 20,5% στους εφήβους των χωρισμένων γονιών, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στους εφήβους που οι γονείς τους δεν είχαν χωρίσει ήταν 9,6%. Ακόμη, οι έφηβοι αυτοί ήταν λιγότερο πιθανό να αναπτύξουν συναισθηματικές διαταραχές εν αντιθέσει με τους εφήβους που προέρχονταν από χωρισμένες οικογένειες (Fergusson, Horwood, & Lynskey, 1994).

Γενικότερα, είναι σαφές ότι οι δύο βασικότερες συνέπειες του διαζυγίου σε μακροχρόνιο επίπεδο είναι το άγχος και η κατάθλιψη, τα συμπτώματα των οποίων εκδηλώνονται με διάφορους τρόπους (Huure, Junkkari & Aro, 2006).

Σημαντική φαίνεται μάλιστα να είναι και η συσχέτιση ανάμεσα στην εμφάνιση κατάθλιψης και την ύπαρξη διαζυγίου στην παιδική ηλικία. Ως ιδιαίτερα σημαντικό θεωρείται το εύρημα ότι ο θάνατος του ενός γονέα δε σχετίζεται άμεσα με την εμφάνιση κατάθλιψης. Οι ειδικοί, λοιπόν, φαίνεται να προτείνουν ότι γενεσιουργός αιτία της κατάθλιψης δεν αποτελεί η απώλεια του γονέα αυτή καθαυτή αλλά το πλαίσιο των έντονων καβγάδων, της αστάθειας στο περιβάλλον και η παραμέληση των παιδιών (Rodgers, 1994). Τα παραπάνω, προφανώς, δεν απαντώνται μονάχα σε οικογένειες που έχουν περάσει από ένα διαζύγιο αλλά σίγουρα είναι περισσότερο πιθανό να εμφανιστούν κατά τη διάρκεια ενός χωρισμού.

Ακόμη, άλλη μια έρευνα είχε ως στόχο να βρει κατά πόσο τραυματικά γεγονότα που έχουν λάβει χώρα κατά τα πρώτα δέκα χρόνια της ζωής των ατόμων συσχετίζονται με συναισθηματικές διαταραχές κατά την ενήλικη ζωή. Έτσι, μέσα στα τραυματικά γεγονότα αναφέρεται και το διαζύγιο των γονιών, το οποίο φάνηκε να αποτελεί παράγοντα που συμβάλλει στην εμφάνιση ψυχικών διαταραχών στη ζωή των ατόμων αργότερα (Faravelli, et al, 2013).

Τέλος, οι Chase-Lansdale, Cherlin και Kierman (1995), θέλησαν να μελετήσουν τις επιπτώσεις του διαζυγίου κατά την παιδική ηλικία και την εφηβεία

στις ψυχικές λειτουργίες των ενηλίκων που βρίσκονται στα 23 τους έτη. Ένα χρήσιμο εύρημα που μπορεί να αξιοποιηθεί σε περαιτέρω αναλύσεις είναι ότι οι ενήλικες αυτοί παρουσίαζαν 39% παραπάνω πιθανότητες να αναπτύξουν ψυχοπαθολογία από τους ενήλικες των οποίων οι γονείς δεν είχαν χωρίσει τα προηγούμενα χρόνια. Ακόμη, και σε αυτή τη μελέτη το διαζύγιο συσχετίστηκε με σημαντικές συναισθηματικές διαταραχές στην ενήλικη ζωή.

3.7 Τρόποι αντιμετώπισης για την αποφυγή μακροχρόνιων συνεπειών

Υπάρχει βιβλιογραφία που εστιάζει στις περιπτώσεις όπου οικογένειες κατάφεραν με επιτυχία να διαχειριστούν την αλλαγή των συνθηκών αλλά και τα συναισθήματα των παιδιών τους. Οι μελέτες αυτές συμφώνησαν ότι καθοριστικό ρόλο στην καλύτερη προσαρμογή των παιδιών ήταν η σταθερότητα και η διατήρηση της ρουτίνας και της φυσιολογικής ζωής. Δηλαδή, σταθερή ώρα φαγητού και ύπνου, ενασχόληση με δραστηριότητες και όχι προσκόλληση στην τηλεόραση, επαφή με συγγενείς του γονιού που έχει φύγει, όπως και με τον ίδιο τον γονιό που δεν ασκεί την επιμέλεια. Επιθυμητό είναι να εξακολουθεί η τήρηση της πειθαρχίας και των ορίων. Οι άμεσες συνέπειες του διαζυγίου (σοκ, θλίψη, στρες, ενοχικά σύνδρομα, αλλαγή ορισμένων συνηθειών και καταστάσεων κτλ.) είναι σχεδόν αδύνατο να αποφευχθούν. Οι έμμεσες συνέπειες, όμως, που επηρεάζουν το παιδί σε μακροχρόνιο επίπεδο (όπως το αίσθημα εγκατάλειψης, η δυσπιστία, η κατάθλιψη, η δυσκολία δημιουργίας κοινωνικών δεσμών κτλ.), θα πρέπει να απασχολούν σημαντικά τους γονείς που χωρίζουν και να προστατεύουν το παιδί τους από την έκθεση σε επιβλαβείς καταστάσεις όπως διενέξεις κτλ. (Cunningham & Skillingstead, 2015)

Συνοπτικά, σύμφωνα με τους Cunningham & Skillingstead (2015), κάθε γονιός θα πρέπει να τηρεί τους ακόλουθους κανόνες ώστε να εξασφαλίζει την άμεση και κυρίως την έμμεση προστασία και διατήρηση της ψυχικής υγείας και ισορροπίας του παιδιού του ώστε να μπορεί δυναμικά να εξασφαλίσει την αποφυγή της εμπειρίας του στίγματος στην ενήλικη ζωή του:

- Να βεβαιώνει το παιδί ότι δεν ευθύνεται για το χωρισμό, ώστε να μη διακατέχεται από τύψεις και αισθήματα ανασφάλειας ή ντροπής
- Να εκφράζει με υγιή τρόπο τα συναισθήματα του και να δείχνει ενδιαφέρον για τα συναισθήματα του παιδιού του

- Να αποφεύγει τις διενέξεις και να φροντίζει ότι το παιδί μεγαλώνει και αναπτύσσεται σε ένα ήρεμο και αρμονικό περιβάλλον
- Να συμφωνεί με τον πρώην σύζυγο και να αναλαμβάνουν από κοινού την ανατροφή όσο το επιτρέπουν οι περιστάσεις, ώστε τα παιδιά να μην αισθάνονται ότι έχουν χάσει την επαφή με κάποιον από τους δύο γονείς
- Να διασφαλίζει ότι το παιδί δεν εσωτερικεύει αρνητικά συναισθήματα και να το προτρέπει να εκφράζεται
- Όταν είναι απαραίτητο, να συμβουλευεται κάποιον επαγγελματία (π.χ. ψυχολόγο) και να φροντίζει ώστε το παιδί να διαχειρίζεται σωστά τα αισθήματα του
- Να μη καθιστά ποτέ το παιδί «αγγελιοφόρο» ανάμεσα σε αυτόν και τον πρώην σύζυγο. Οι γονείς θα πρέπει να διατηρούν μια ικανοποιητική σχέση κάτι που άλλωστε θα συμβάλλει και στη διατήρηση ισορροπίας του παιδιού,
- Να επικοινωνεί με τους εκπαιδευτικούς και λοιπούς ενήλικες στη ζωή του παιδιού ώστε να είναι γνώστης πιθανών αλλαγών στη συμπεριφορά ή στις αντιδράσεις του παιδιού

Σε αδρές γραμμές έχει φανεί ότι τα παιδιά των διαλεκτικών γονέων έχουν λιγότερες μακροπρόθεσμες συνέπειες σε σχέση με τα παιδιά που δέχτηκαν κάποιου άλλου είδους ανατροφή. Η ύπαρξη σταθερών ορίων και πειθαρχίας ταυτόχρονα με τις υψηλές προσδοκίες και τις εκδηλώσεις στοργής και αγάπης απ'τους γονείς φαίνεται να συμβάλλουν καθοριστικά στην άμβλυνση των συνεπειών στη ζωή και την πορεία ανάπτυξης των παιδιών (Χατζηχρήστου, 2015).

Ένας ακόμη σημαντικός τομέας στη ζωή των παιδιών ο οποίος διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο στη μετέπειτα ζωή τους είναι το σχολείο. Και στην περίπτωση αυτή το πρότυπο που οφείλει το σχολείο να ακολουθεί προσεγγίζει αυτό του διαλεκτικού γονέα. Πιο συγκεκριμένα, ως υψίστης σημασίας στοιχεία κρίνονται, ενδεικτικά, η συνέχιση των προσδοκιών για τα παιδιά, ο σταθερός έλεγχος της σχολικής επίδοσης αλλά και η ύπαρξη ενός σταθερού περιβάλλοντος με οργάνωση και δομή. Ο τρόπος αυτός διαπαιδαγώγησης έχει συσχετισθεί με υψηλά επίπεδα ψυχοκοινωνικής επάρκειας των παιδιών, με καλύτερες σχολικές επιδόσεις καθώς και με μειωμένα επίπεδα παραβατικής συμπεριφοράς (Χατζηχρήστου, 2015).

Η συνεργασία των γονέων και των εκπαιδευτικών θα μπορούσε να δώσει μία λύση στις δύσκολες καταστάσεις του διαζυγίου και να συνδράμει καθοριστικά στη θετική πορεία των παιδιών. Παρόλα αυτά, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων συστηματική επικοινωνία των γονιών και του σχολείου αναφορικά με ένα διαζύγιο δεν υφίσταται. Δεν είναι λίγες οι φορές που οι εκπαιδευτικοί εκφράζουν αρκετές στερεοτυπικές αντιλήψεις τόσο αναφορικά με την μετέπειτα πορεία του παιδιού όσο και για το επίπεδο του γονέα και για το κατά πόσο μπορεί ή θέλει να ανταποκριθεί σωστά στο ρόλο του. Τέλος, αρκετά συχνά φαίνεται να αποδίδουν οποιοδήποτε πρόβλημα προκύψει στη συμπεριφορά των παιδιών στο γεγονός του διαζυγίου και στους γονείς που έχουν αναλάβει την επιμέλεια (Sammons&Lewis, 2000). Από την άλλη πλευρά, οι γονείς λόγω του έντονου ψυχικού πόνου που βιώνουν, αποφεύγουν να μιλήσουν ανοιχτά στους εκπαιδευτικούς ενώ πολλές φορές θεωρούν τη συμπεριφορά του παιδιού τους στο σχολείο άσχετη με τα όσα διαδραματίζονται στην οικογένεια (Χατζηχρήστου, 2011^α).

Όλα τα παραπάνω καθιστούν επιτακτική την ανάγκη για εφαρμογή εντατικών προγραμμάτων πρωτογενούς πρόληψης στη σχολική κοινότητα σχετικά με το διαζύγιο. Τα διάφορα προγράμματα παρέμβασης που έχουν εφαρμοστεί κατά καιρούς στην Ελλάδα έχουν αξιολογηθεί εμπειρικά και έχει φανεί ότι συμβάλλουν στη δημιουργία ενός θετικού κλίματος και στην ύπαρξη ουσιαστικής επικοινωνίας μεταξύ των μελών της σχολικής κοινότητας (Χατζηχρήστου, 2011^α). Ορισμένα βασικά σημεία για τη στήριξη που είναι καλό να ακολουθούν οι εκπαιδευτικοί είναι τα εξής:

- Να είναι συναισθηματικά διαθέσιμοι για τα παιδιά
- Να γνωρίζουν τις αντιδράσεις που μπορείς να προκύψουν λόγω του διαζυγίου
- Να καθιστούν σαφές με τον τρόπο τους , τόσο στο παιδί όσο και σε ολόκληρη την τάξη ότι οι αντιδράσεις αυτές είναι φυσιολογικές
- Να σκεφτούν σχετικά με τα δικά τους στερεότυπα πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα
- Να αποτελεί ο ίδιος πρότυπο για τους μαθητές (Χατζηχρήστου, 2011^α)

Ένα ακόμη πρόγραμμα παρέμβασης που μπορεί να βοηθήσει στη μετέπειτα προσαρμογή των παιδιών, είναι τα προγράμματα σχολικής συμβουλευτικής. Στα προγράμματα αυτά το παιδί καταφέρνει:

- Να αποσαφηνίσει σημαντικά στοιχεία που αφορούν στο διαζύγιο
- Να αποδεχτεί τη νέα δομή της οικογένειάς του
- Να επανεξετάσουν αρνητικά συναισθήματα που διατηρούν για το διαζύγιο
- Να αναπτύξουν στρατηγικές αντιμετώπισης των προβλημάτων τους
- Να μπορέσουν να συζητούν τους προβληματισμούς τους με τους γονείς τους (Χατζηχρήστου, 2015).

Όλα τα παραπάνω είδη παρέμβασης είτε από τους γονείς, είτε από το σχολείο είτε από κάποιο ψυχολόγο μπορούν να επιδράσουν θετικά στην πορεία του παιδιού και να προάγουν την υγιή ανάπτυξη και την ψυχική του ισορροπία.

Συμπερασματικά, η σύγχρονη έρευνα φαίνεται να καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχουν συγκεκριμένες επιπτώσεις που μπορούν να θεωρηθούν αναπόφευκτο αποτέλεσμα του χωρισμού των γονέων στα παιδιά. Έχει διαπιστωθεί ότι το διαζύγιο αυτό καθαυτό δεν συνεπάγεται απαραίτητα αρνητικές ψυχολογικές επιδράσεις για τα παιδιά σε μακροχρόνιο επίπεδο (Clarke-Stewart, Vandell, McCartney, Owen & Booth, 2000). Ενδέχεται, δηλαδή, να σχετίζεται και με άλλες σημαντικές μεταβλητές, όπως για παράδειγμα την ποιότητα της σχέσης μητέρας-παιδιού ή τη συχνότητα επαφής με τον πατέρα κτλ. (Pett, Wampold, Turner & Vaughan-Cole, 1999).

Συνεπώς, οι άμεσες αλλά και κυρίως οι έμμεσες συνέπειες ενός διαζυγίου σχετίζονται με την ίδια τη σχέση των γονέων και τον βαθμό διατήρησης της ισορροπίας μεταξύ τους.

Προς επιβεβαίωση των παραπάνω, θα γίνει αναφορά στα συμπεράσματα των Amato και Keith (1991). Οι ερευνητές αυτοί σε μία μετα-ανάλυση χρησιμοποίησαν ως νόρμα την ακέραιο οικογένεια που λειτουργεί ομαλά και κατέταξαν την προσαρμογή των παιδιών (από την βέλτιστη προσαρμογή προς την χειρίστη προσαρμογή) με την εξής σειρά:

- (1) παιδιά από οικογένειες που λειτουργούν αρμονικά,
- (2) παιδιά μονογονεϊκών οικογενειών, μετά το θάνατο του πατέρα,
- (3) παιδιά ακέραιων οικογενειών με μέτρια επίπεδα αρμονίας,
- (4) παιδιά γονέων που έχουν ξαναπαντρευτεί μετά το διαζύγιο,
- (5) παιδιά μονογονεϊκών οικογενειών μετά το χωρισμό των γονέων τους,
- (6) παιδιά ακέραιων οικογενειών με έντονες συγκρούσεις και διαφωνίες (που οι γονείς τους σκέφτονται το διαζύγιο).

ΣΥΖΗΤΗΣΗ- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η διεθνώς παρατηρούμενη αύξηση των διαζυγίων είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο που φαίνεται να απασχολεί αρκετά μια πληθώρα μελετητών από ποικίλα ερευνητικά πεδία κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Δημογραφικοί παράγοντες, κοινωνικο-οικονομικοί παράγοντες που λειτουργούν στο μακρο- επίπεδο, παράγοντες που αφορούν τη δομή και λειτουργία του θεσμού της οικογένειας καθώς και ποικίλοι άλλοι μεμονωμένοι παράγοντες (π.χ. διαφορές ιδεολογικής ή βιολογικές μορφής) αποδεικνύεται, μέσω της συστηματικής και συνεχούς επαναξιολογούμενης έρευνας, να αποτελούν τα βασικότερα αίτια της αύξησης του φαινομένου. Στον αντίποδα, βέβαια, βρίσκονται έρευνες που μιλούν για μια διαχρονικότητα του φαινομένου, υποστηρίζοντας πως το διαζύγιο για δεκαετίες βρισκόταν περιτέχνως συγκεκριμένο από βαθιά εδραιωμένες προκαταλήψεις και στερεότυπα που εμπόδιζαν την “δημοσιοποίηση” του και έμεναν να μολύνουν κρυφά τις οικογενειακές εστίες και να υπονομεύουν την ψυχική - και όχι μόνο- υγεία των μελών τους. Σε οποιαδήποτε περίπτωση η σημερινή “νομιμοποίηση” και η μεγαλύτερη “κοινωνική αποδοχή” του, έφεραν στο φως ένα βαθύτατα επίσημο κοινωνικό φαινόμενο που χρήζει άμεσης και διαρκούς αξιολόγησης.

Η έρευνα αποδεικνύει πως οι παράγοντες που φαίνεται να οδηγούν σε οικογενειακή κρίση και εν συνεχεία στο φαινόμενο του διαζυγίου είναι άμεσασυνυφασμένοι με το μορφωτικό επίπεδο των συζύγων, την κοινωνική τους τάξη, τη χρονική διάρκεια του γάμου τους, τα κοινά ενδιαφέροντά τους, τα εισοδήματά τους, τις πιθανές ανεκπλήρωτες συναισθηματικές ανάγκες, την ύπαρξη ή μη τέκνων, την εχθρότητα, τα παιδικά βιώματα καθενός εκ των δύο συντρόφων, τη σωματική και συναισθηματική κακοποίηση, την ύπαρξη εξωσυζυγικής σχέσης, την έλλειψη σεβασμού και τρυφερότητας κλπ. (Χατζηχρήστου, 2015).

Ο Roussel δίνει μια ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα θεώρηση του φαινομένου. Υποστηρίζει πως το διαζύγιο δεν αποτελεί παθολογικό συστατικό του ζευγαριού αλλά μια φυσιολογική συνιστώσα του μοντέλου του γάμου. Μάλιστα, τονίζει πως είναι μια διαδικασία στην οποία πολλάκις εκτίθεται ο σύγχρονος άνθρωπος ο οποίος φαίνεται να συνάπτει αρκετές σχέσεις πριν οδηγηθεί στην επισημοποίηση του γάμου και κατ’ αυτό τρόπο έχει βιώσει αρκετές φορές το χωρισμό. Το διαζύγιο, επίσης, συχνά δίνει ώθηση για μια εις βάθος εσωτερική αναζήτηση και επανεξέταση

ποικίλων θεμάτων όπως η σεξουαλική ταυτότητα, οι αξίες και ο τρόπος ζωής, οι επαγγελματικές επιλογές κλπ. (Elliott&Richards, 1991). Ωστόσο, κατά γενική ομολογία αποτελεί ένα εξαιρετικό δυσάρεστο και επίπονο γεγονός που ακολουθείται από έντονες περιόδους θλίψης, απομόνωσης και πένθους, καταστάσεις απολύτως θεμιτές και πλήρως δικαιολογούμενες στο βαθμό που βοηθούν τους συμμετέχοντες να εκτονώσουν τον εξωτερικευμένο τους θυμό. Οι περισσότερες οικογένειες που βιώνουν ένα διαζύγιο υφίστανται μία περίοδο κρίσης ενός ή περισσότερου χρόνου στην οποία η ζωή όλων των μελών της οικογένειας αποδιοργανώνεται και η περίοδος αυτή διαρκεί από ένα σύντομο διάστημα ως και αρκετά χρόνια (Bernstein, Keltner & Laurent, 2012).

Ωστόσο, το διαζύγιο δεν αποτελεί μόνο ένα κοινωνικό και οικογενειακό γεγονός αλλά πρόκειται για μια οδυνηρή και βαθμιαία διάλυση των κοινωνικών, συναισθηματικών και κυρίως ψυχολογικών δεσμών, μια περίοδος βαθύτατου πένθους για τα παιδιά. Ο αντίκτυπος του γονεϊκού διαζυγίου σε ψυχολογικό και κοινωνικό επίπεδο και οι εν γένει συνέπειες του, οι οποίες και αντανακλώνται στη συμπεριφορά των παιδιών, αποτελούν αντικείμενο πολυετών ερευνών οι οποίες και οδηγούνται, στο μεγαλύτερο ποσοστό τους, σε ιδιαίτερος ενδιαφέροντα συμπεράσματα αναφορικά τόσο με τις βραχυπρόθεσμες όσο και με τις μακροπρόθεσμες επιρροές στις οποίες τα παιδιά διαζευγμένων γονέων υπόκεινται. Βέβαια, τα εν λόγω συμπεράσματα φαίνεται πως γίνονται προφανέστερα όταν συγκρίνονται με εκείνα των παιδιών που προέρχονται από ακέραιες οικογένειες. Έτσι, τα τελευταία 30 χρόνια φαίνεται να μελετώνται εκτενώς οι επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά καθώς έρευνες έχουν αποδείξει ότι αυτά που το βιώνουν είναι 50% πιο πιθανό να αναπτύξουν προβλήματα υγείας συγκριτικά με τα παιδιά εκείνα που ζουν και με τους δύο τους γονείς (Uphold&Utz, 2012). Με αφορμή, λοιπόν, ένα τόσο σύγχρονο και συνάμα διαχρονικό κοινωνικό και οικογενειακό φαινόμενο, η παρούσα εργασία μελέτησε τις επιπτώσεις του γονεϊκού διαζυγίου στα παιδιά και στους εφήβους, εξετάζοντας διεξοδικά καθεμία ηλικιακή ομάδα ξεχωριστά.

Ξεκινώντας απ' τους γονείς, τυπικά και οι δύο βιώνουν συναισθηματικές και πρακτικές δυσκολίες. Η μητέρα, η οποία αποκτάει την κηδεμονία των παιδιών σε ποσοστό 83% των διαζευγμένων οικογενειών, μπορεί να αισθάνεται θυμό, μελαγχολία, μοναξιά ή ακόμη και απελπισία και συχνά ανακούφιση. Τα συναισθήματα που βιώνει συχνά γίνονται φανερά στο παιδί, το οποίο είτε τα παρερμηνεύει είτε τα κατανοεί, ανάλογα, βέβαια, με την ηλικία του αλλά και τον τρόπο με τον οποίο το διαζύγιο του κοινοποιήθηκε. Βέβαια, για ένα παιδί όπου βίωσε

πολύ συχνά μια συγκρουσιακή κατάσταση εντός οικογένειας, με περιστατικά βίας και έντονων διενέξεων δεν είναι σπάνιο το διαζύγιο να αποτελεί, επίσης, μια ανακούφιση. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι οι άσχημες συνθήκες που προηγήθηκαν του διαζυγίου και η συμπεριφορά των γονέων δεν το έχει στιγματίσει αρνητικά (Bernstein, Keltner & Laurent, 2012). Η σωστή διαχείριση των συναισθημάτων των γονέων είναι αυτή που καθορίζει το βαθμό στον οποίο ένα διαζύγιο θα στιγματίσει το παιδί μακροπρόθεσμα (Feldhaus&Martin, 2015). Ο πατέρας είναι επίσης πολύ πιθανό να νιώθει απελπισία, ιδιαίτερα εάν ήταν αντίθετος με το διαζύγιο και αισθάνεται αποκομμένος από τα παιδιά του. Οι σχέσεις τους, άλλωστε, ενδέχεται να επηρεαστούν σε σημαντικό βαθμό και σε βάθος χρόνου να χάσει την ουσιαστική επαφή με τα παιδιά του (Cunningham & Skillingstead, 2015).

Όσον αφορά τα παιδιά που βιώνουν το γονεϊκό διαζύγιο, φαίνεται πως ο τρόπος με τον οποίο θα αντιδράσουν σε αυτό βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με ένα πλήθος παραγόντων που αφορούν: α) τόσο το ίδιο το παιδί όσο και β) εξωγενείς συνιστώσες προερχόμενες απ' το ευρύτερο περιβάλλον του. Παράλληλα, όμως, η ηλικία των παιδιών, όταν οι γονείς του οδηγούνται στο διαζύγιο και το αντίστοιχο στάδιο νοητικής και συναισθηματικής τους ανάπτυξης μοιάζουν να καθορίζουν σημαντικά το βαθμό αντιληπτικής ικανότητας των τεκταινόμενων και των αιτιών του διαζυγίου και κατά συνέπεια και την προσαρμογή τους σε αυτό (Amato&Keith, 1991).

Πιο αναλυτικά, τα παιδιά που βιώνουν τον χωρισμό των γονιών τους όταν βρίσκονται στη προσχολική ηλικία φαίνεται να είναι ιδιαίτερα ευαίσθητα και ευάλωτα στις συνέπειες αυτού γεγονότος που κάνει και τις αντιδράσεις τους εντονότερες και σοβαρότερες συγκριτικά με τα μεγαλύτερα, ηλικιακά, παιδιά. Το διαζύγιο μεταφράζεται για αυτά ως ένα εξαιρετικά στρεσογόνο γεγονός που με τη σειρά του οδηγεί σε συστηματική απώλεια των καθημερινών τους κατακτήσεων οι οποίες και υπο φυσιολογικές συνθήκες συμβάλλουν δυναμικά στην ομαλή ανάπτυξή τους. Συνεπώς, καταγράφονται παλινδρομήσεις σε κομβικούς τομείς ανάπτυξης ή και καθυστέρηση στην επίτευξη νέων αναπτυξιακών στόχων. Κατά τη νηπιακή περίοδο τα παιδιά συχνά παρουσιάζουν ενοχικέςσκέψεις αναφορικά με το διαζύγιο των γονέων τους στην προσπάθεια τους να ερμηνεύσουν τις οικογενειακές συγκρούσεις ενώ δεν αποκλείεται να δημιουργούν δικά τους, φανταστικά σενάρια. Σε συναισθηματικό επίπεδο, η ανασφάλεια που νιώθουν από τον επερχόμενο χωρισμό οδηγεί σε διαταραχές ύπνου και φαγητού, έντονη επιθετικότητα και εριστικότητα, συναισθηματική εξάρτηση, υπερκινητικότητα καθώς και αυξημένες αυτοερωτικές πράξεις. Σε κοινωνικό επίπεδο, η βιβλιογραφία απέδειξε δυσκολίες στη σύναψη φιλικών σχέσεων, έντονες εκρήξεις θυμού και διαμάχες με τον κύκλο των συνομηλίκων τους με αποτέλεσμα να παρακωλύουν με τη συμπεριφορά τους και το εκπαιδευτικό σύστημα ερχόμενοι συχνά αντιμέτωποι και με τους ίδιους τους

δασκάλους τους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μείωση της διάθεση για παιχνίδι και η μεγαλύτερη ανάγκη για απομόνωση. Σε γνωστικό, τέλος, επίπεδο εκπτώσεις εμφανίζονται και στις σχολικές επιδόσεις των νηπίων οι οποίες και φαίνεται να είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τη σχέση τους με τον απών γονέα.

Αναφορικά με τα παιδιά πρώτης σχολικής και σχολικής ηλικίας που είναι μάρτυρες ενός διαζυγίου μπορεί να είναι περισσότερο ανεξάρτητα από τα παιδιά προσχολικής ηλικίας και να αντιμετωπίζουν πιο ώριμα και ρεαλιστικά το γονεϊκό διαζύγιο, ωστόσο οι αντιδράσεις τους χαρακτηρίζονται κυρίως από κατάθλιψη, απόσυρση, ενοχές, φαντασιώσεις για πιθανό μερίδιο ευθύνης, φαντασιώσεις για πιθανή συμφιλίωση των γονέων, υπερκινητικότητα, επιθετικότητα και αισθήματα απόρριψης και ντροπής. Σε κοινωνικό επίπεδο, αντιμετωπίζουν προβλήματα διαπροσωπικής και ενδοπροσωπικής συμπεριφοράς τόσο στο οικογενειακό όσο και στο σχολικό τους περιβάλλον, δυσκολεύονται στη σύναψη σχέσεων με τους συνομηλίκους τους, βιώνουν έντονο θυμό τον οποίο και εξωτερικεύουν με διάφορες μορφές επιθετικότητας και απειθαρχίας και γενικότερα χαρακτηρίζονται ως λιγότερο δημοφιλή στους συμμαθητές τους έναντι των παιδιών που ζούσαν και με τους δύο τους γονείς. Τέλος, σε γνωστικό επίπεδο καταγράφονται σημαντικές εκπτώσεις στις επιδόσεις των παιδιών στο σχολείο γεγονός που φαίνεται να προέρχεται από τη μειωμένη ικανότητα συγκέντρωσής τους κατά τη διάρκεια του μαθήματος. Ωστόσο επιβάλλεται να σημειωθεί πως τα παιδιά παιδιών αυτού του ηλικιακού φάσματος κρίνονται ως ιδιαίτερος ευπαθή για πιθανή εμφάνιση ποικίλων ψυχοσωματικών διαταραχών.

Οι έφηβοι, με τη σειρά τους, αποτελούν μια μοναδική κατηγορία αναφορικά με τον τρόπο που βιώνουν το διαζύγιο των γονιών τους. Συναισθηματικά, βιώνουν τη νέα οικογενειακή πραγματικότητα, την οποία και φαίνεται να είναι σε θέση να αντιληφθούν σχεδόν ολοκληρωτικά, με έντονο φόβο, άγχος, ντροπή, αμηχανία ενώ συχνά εμφανίζουν και συμπτώματα κατάθλιψης. Σε κοινωνικό επίπεδο, εκφράζουν την ψυχική τους αναστάτωση μέσω τη υιοθέτησης παραβατικών και αντικοινωνικών συμπεριφορές όπως τη χρήση ή κατάχρηση ουσιών. Οι επιδόσεις τους στο σχολείο μέσα από τις μαρτυρίες των καθηγητών τους επηρεάζονται αισθητά παρουσιάζοντας αρκετά αξιοσημείωτες εκπτώσεις ενώ η σεξουαλική τους ζωή φαίνεται να είναι άλλος ένας τομέας που επηρεάζεται όταν οι έφηβοι καλούνται να αντιμετωπίσουν τον χωρισμό των γονέων τους.

Επιπροσθέτως, ικανοποιητικός αριθμός ερευνών έχει απασχοληθεί με τις διαφορές φύλου στο βίωμα του γονεϊκού διαζυγίου. Ενώ για χρόνια επικρατούσε η άποψη ότι τα αγόρια βιώνουν εντονότερα το διαζύγιο των γονιών τους και εκδηλώνουν με μεγαλύτερη επιθετικότητα την εσωτερική πίεση και αγανάκτηση τους από την νέα οικογενειακή πραγματικότητα, σύγχρονες έρευνες καταλήγουν πως οι διαφορές δεν είναι τόσο μεγάλες για να οδηγήσουν σε μια τέτοιου είδους διάκριση. Βέβαια, ένας λόγος που τα αγόρια θεωρούνταν περισσότερο ευάλωτα στις συνέπειες του διαζυγίου με αποτέλεσμα να καταγράφουν και εντονότερα αρνητικές συμπεριφορές έναντι των κοριτσιών είναι γιατί οι περισσότεροι ερευνητές έχουν

περιορίσει τις μελέτες τους στο πιο κοινό θέμα κηδεμονίας: τη μητέρα ως επικεφαλής. Είναι ενδιαφέρον ότι τα αγόρια των οποίων οι πατεράδες αναλαμβάνουν την κηδεμονία φέρονται καλύτερα από τα αγόρια, τα οποία ζουν με τις μητέρες τους. Όντως τα παιδιά και οι έφηβοι και των δύο φύλων δείχνουν να προσαρμόζονται καλύτερα και είναι λιγότερο πιθανόν να εγκαταλείψουν το σχολείο όταν μένουν με το γονέα του ίδιου φύλου (Χατζηχρήστου, 2008).

Οι επιπτώσεις του διαζυγίου μπορούν να μεγιστοποιηθούν ή να ελαχιστοποιηθούν με το πέρασμα των χρόνων, ανάλογα με ένα πλήθος παραμέτρων, με βασικότερη τη συμπεριφορά και τη στάση των γονέων μετά το διαζύγιο. Έτσι, καθίσταται σαφές πως ένα παιδί μάρτυρας ενός διαζυγίου θα έρθει αντιμέτωπο όχι μόνο με βραχυπρόθεσμες αλλά και με μακροπρόθεσμες συνέπειες οι οποίες και θα του υπενθυμίζουν, στη πορεία της ζωής του, το επώδυνο οικογενειακό γεγονός που κλήθηκε να αντιμετωπίσει. Για παράδειγμα, μια άμεση επίπτωση που όμως επηρεάζει μακροχρόνια τη ζωή των παιδιών αποτελεί, ενδεικτικά, η αλλαγή της οικονομικής κατάστασης. Η ζωή μπορεί να μοιάζει ιδιαίτερα δύσκολη εάν κάποιος γονείς πρέπει να μετακομίσουν σε μία φτωχότερη γειτονιά και να προσπαθούν να δουλεύουν και να μεγαλώνουν μικρά παιδιά μόνοι τους. Έτσι, είναι προφανές ότι τα παιδιά δεν επηρεάζονται μόνο ψυχολογικά σε μακροχρόνιο επίπεδο αλλά υφίστανται και σημαντικές αλλαγές στην κοινωνική τους ζωή (αλλαγή περιβάλλοντος, φίλων, εκπαιδευτικών κτλ.). Λόγω της μεταβολής αυτής στα υλικά αγαθά πλέον ζουν με πιο περιορισμένο εισόδημα, αλλά και αποξενώνονται από συγγενείς (κυρίως αυτούς του απόντος γονέα), κτλ. (Huure, Junkkari&Aro, 2006). Η εμπειρία του διαζυγίου στη παιδική ή εφηβική τους ηλικία θα τους χαρακτηρίσει με ένα γενικευμένο προβληματισμό και ανησυχία πως και ο δικός τους γάμος θα έχει την ίδια κατάληξη. Έτσι, μια επιπρόσθετη μακροχρόνια επίπτωση του γονεϊκού διαζυγίου στα παιδιά ως ενήλικες πλέον, αποτελεί η δυσκολία που φαίνεται συχνά να αντιμετωπίζουν στη σύναψη ερωτικών σχέσεων, καθότι διακατέχονται από έντονη αμφιβολία και φόβο ενώ τα βιώματά τους “ξεσπούν” ψυχολογικά (π.χ. κατάθλιψη) ή και ψυχοσωματικά στην ενήλικη πλέον ζωή τους. Μάλιστα, δεν είναι λίγοι αυτοί που υιοθετούν παραβατικές συμπεριφορές, οδηγούμενοι συχνά σε κατάχρηση ουσιών.

Γενικότερα, τόσο στις βραχυπρόθεσμες όσο και στις μακροπρόθεσμες συνέπειες του διαζυγίου βασικό ρόλο διαδραματίζουν η ποιότητα του γάμου, οι συνθήκες κάτω από τις οποίες εκδόθηκε τελικά το διαζύγιο, οι προσωπικότητες των γονέων καθώς και η μεταξύ τους διαπροσωπική σχέση μετά το διαζύγιο, η στάση

τους απέναντι στα παιδιά μετά το χωρισμό όπως και η ηλικία τους κατά την έκδοση του διαζυγίου, οι οικονομικές δυνατότητες και το βιοτικό επίπεδο της μονογονεϊκής οικογένειας (Χατζηχρήστου, 2008).

Όπως σημειώνει ο Kulman (2015), οι απελπισμένοι ενήλικες δεν γίνονται οι καλύτεροι γονείς. Έτσι, οι γονείς που έχουν την κηδεμονία των παιδιών, κατακλυσμένοι από ευθύνες και από τις δικές τους συναισθηματικές αντιδράσεις στο διαζύγιο, συνήθως καταλήγουν ευέξαπτοι, ανυπόμονοι και αποστασιοποιημένοι από τις ανάγκες των παιδιών τους και υιοθετούν τυπικά πιο περιοριστικές και πιεστικές μεθόδους ανατροφής των παιδιών. Όλα αυτά, βέβαια, έχουν σημαντικό αντίκτυπο στα παιδιά, τα οποία γίνονται άμεσοι και κατά πάσα πιθανότητα αποκλειστικοί δέκτες αυτής της συμπεριφοράς, με αποτέλεσμα τη συσσώρευση θυμού, χαμηλής αυτοεκτίμησης αλλά της ρίψης ευθυνών στον εαυτό τους όσον αφορά τη διάλυση του γάμου των γονιών τους (Feldhaus&Martin, 2015). Αυτά τα αρνητικά συναισθήματα στα παιδιά, έχουν ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη εφήβων με χαμηλή αυτοπεποίθηση, προβλήματα κοινωνικοποίησης, δυσπιστία ως προς τις ανθρώπινες σχέσεις κτλ. (Feldhaus&Martin, 2015).

Επιπλέον, πολλοί πατέρες που δεν αναλαμβάνουν την κηδεμονία των παιδιών τους συχνά υποβαθμίζουν τις γονικές προσπάθειες της μητέρας, και προσπαθούν να καταστούν περισσότερο ανεκτικοί και επιεικείς με τα παιδιά. Ο ανταγωνισμός αυτός μεταξύ των γονέων, συχνά προκαλεί, επίσης, μακροχρόνια αρνητικά αισθήματα στα παιδιά, τα οποία τίθενται εν μέσω της διαμάχης μεταξύ των ενηλίκων. Όπως είναι γνωστό, τα παιδιά του διαζυγίου τα οποία είναι συνήθως αγχωμένα, νευρικά ή καταθλιπτικά κατά τον χωρισμό της οικογένειας, μπορεί να αντιδράσουν σε αυτές τις αλλαγές και να εκφράζονται πλέον συχνότερα με έντονα αρνητικές συμπεριφορές, να είναι ανυπάκουα, ασεβή ή επιθετικά ακόμη και σε περιβάλλον εκτός του σπιτιού, όπως είναι για παράδειγμα το σχολείο. Η συμπεριφορά αυτή μπορεί να συνεχίσει για πολλά χρόνια αν τα αρνητικά αυτά συναισθήματα συνεχίσουν να συσσωρεύονται (Huure, Junkkari&Aro, 2006).

Οι σχέσεις γονιού παιδιού κατά τη διάρκεια αυτής της φάσης της κρίσης μπορούν να περιγραφούν καλύτερα σαν ένα φαύλος κύκλος. Η συναισθηματική ανησυχία, τα προβλήματα συμπεριφοράς του παιδιού καθώς και τα

αναποτελεσματικά γονικά πρότυπα των ενηλίκων αλληλό-τροφοδοτούνται με αποτέλεσμα η ζωή όλων να γίνεται πιο δυσάρεστη. Όμως, πολλές από τις συναισθηματικές και συμπεριφοριστικές αναταραχές που συνοδεύουν ένα διαζύγιο μειώνονται σημαντικά και στα επόμενα δύο χρόνια μπορεί να υπάρξουν μεταπτώσεις.

Τα περισσότερα παιδιά από διαζευγμένες οικογένειες φαίνεται να παρουσιάζουν σημαντική βελτίωση με το πέρασμα του χρόνου και εκδηλώνουν υγιή μοτίβα ψυχολογικής προσαρμογής, ακόμη και αν έχουν υποστεί σημαντικά ψυχικά τραύματα. Παρόλα αυτά, ακόμα και τα καλά προσαρμοσμένα παιδιά του διαζυγίου, τα οποία βίωσαν μια υγιή και ομαλή περίοδο αλλαγής στη ζωή τους, μπορεί να εμφανίσουν κάποιες μακροπρόθεσμες επιπτώσεις (Felhaus&Martin, 2015).

Πράγματι, πολλά από τα προβλήματα συμπεριφοράς που εκδηλώνουν τα παιδιά μετά από ένα διαζύγιο στη πραγματικότητα είναι εμφανή πολύ πριν από το διαζύγιο και μπορεί να είναι στενά συνδεδεμένα με μακροπρόθεσμες οικογενειακές συγκρούσεις από ότι το διαζύγιο αυτό καθαυτό (Huure, Junkkari&Aro, 2006).

Οι συζυγικές ασυμφωνίες και το ξέσπασμα στην ανατροφή των παιδιών συχνά σχετίζονται με το διαζύγιο, το οποίο ενώ πάντα προκαλεί άγχος, δεν είναι πάντα καταστροφικό, όπως θεωρείται, για τη ζωή των παιδιών (Amato, 1993). Η σημερινή συμβατική σοφία θεωρεί ότι τα δυστυχισμένα παντρεμένα ζευγάρια τα οποία έχουν απερίγραπτες διαφορές πρέπει καλύτερα να χωρίζουν για το καλό των παιδιών τους. Έτσι τα παιδιά είναι περισσότερο πιθανό να επωφεληθούν εάν το τέλος ενός θυελλώδους γάμου τελικά μειώσει το άγχος που βιώνουν και επιτρέψει στον έναν ή και στους δύο γονείς να είναι περισσότερο ευαίσθητοι και υπεύθυνοι στις ανάγκες και τα συναισθήματα των γονέων (Bernstein, Keltner & Laurent, 2012).

Είναι επιτακτικό να σημειωθεί ότι το σημαντικό για την ψυχική υγεία και ισορροπία ενός παιδιού είναι ο τρόπος διαχείρισης του διαζυγίου και η προσπάθεια επαναφοράς (όσο είναι αυτό δυνατό) της καθημερινότητας του παιδιού. Όπως προσθέτουν οι Ueker&Ellison, (2012), δεν είναι απαραίτητο ότι μια σημαντική αλλαγή όπως αυτή που προκύπτει από ένα διαζύγιο θα είναι απαραίτητα αρνητική. Πολλά παιδιά, για παράδειγμα, ιδίως όταν στην οικογένεια υπάρχουν και μικρότερα αδέρφια, επιχειρούν να στηρίζουν και να προστατέψουν συναισθηματικά τα νεότερα μέλη, μια διαδικασία που όχι μόνο τα «αναγκάζει» να ωριμάσουν αλλά και να δεθούν

περισσότερο συναισθηματικά με τα αδέρφια τους. Σημαντικό είναι, παρά τις όποιες αλλαγές, ο πυρήνας της οικογένειας να παραμείνει σταθερός και τα παιδιά να λαμβάνουν την αγάπη και το ενδιαφέρον των γονέων παρά τις όποιες μεταβολές (Feldhaus&Martin, 2015). Σημαντικό είναι, ο σωστός χειρισμός από πλευράς της οικογένειας αλλά και η ουσιαστική υποστήριξη του οικογενειακού περιβάλλοντος (στενοί φίλοι, παππούδες), όπως επίσης και των εκπαιδευτικών ή άλλων ενηλίκων με τους οποίους έρχεται σε επαφή το παιδί. Άλλωστε, το ζητούμενο είναι η ισορροπία και η αρμονία στην ζωή του παιδιού, η οποία θα πρέπει να εξασφαλίζεται με κάθε δυνατό τρόπο.

Κλείνοντας, αποτελεί εύλογο συμπέρασμα ότι το διαζύγιο είναι μία δυσάρεστη κατάσταση στη ζωή των παιδιών, αφού πρόκειται για διαχωρισμό της οικογένειας και για μια απώλεια με δικά της χαρακτηριστικά. Όμως, μακριά από δραματοποιήσεις και απλουστεύσεις, δεν μπορούμε να προδικάσουμε ότι όλα θα εξελιχθούν υποχρεωτικά άσχημα, ούτε να υποστηρίξουμε πως όλα ήταν καλύτερα πριν από το διαζύγιο. Παραφράζοντας τα λόγια της Hetherington (1993), θα λέγαμε ότι άλλα παιδιά θα χάσουν και θα βγουν ζημιωμένα από ένα διαζύγιο των γονιών τους, άλλα θα καταφέρουν απλώς να κρατηθούν και άλλα θα βγουν κερδισμένα.

ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΕΡΕΥΝΩΝ

Τα συμπεράσματα των ερευνών που παραθέσαμε στην παρούσα βιβλιογραφική ανασκόπηση υπόκεινται σε μία σειρά περιορισμών. Αρχικά η πολυπλοκότητα της πορείας ενός ατόμου στη ζωή του και στις προσωπικές του σχέσεις αποτελεί πολυεπίπεδη και πολυσύνθετη διαδικασία και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να αναχθεί σε ένα γεγονός. Επιπρόσθετα, δεν ήταν λίγες οι έρευνες οι οποίες δεν διέθεταν ομάδες ελέγχου αλλά προέρχονταν από κλινικές παρατηρήσεις γεγονός που υποσκάπτει την εγκυρότητα και την αξιοπιστία των συγκεκριμένων ερευνών και τα ευρήματα τους δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να γενικευτούν.

Ένας ακόμη περιορισμός αφορά στο ότι πολλές φορές δεν καθίσταται δυνατό να οριστεί η φύση των μεταβλητών που περιγράφονται από την έρευνα. Για παράδειγμα μπορεί ένας παράγοντας που ερευνάται να είναι οι επισκέψεις του πατέρα στο παιδί ωστόσο είναι δύσκολο να αναγνωρίσουμε την επιρροή που έχουν αυτές οι επισκέψεις ή αν είναι ποιοτικός αυτός ο χρόνος. Ένα ακόμη παράδειγμα είναι ότι δεν μπορεί να οριστεί ο βαθμός στον οποίο επηρεάζονται οι σχέσεις του παιδιού με τους γονείς του ούτε σε ποιο βαθμό μειώνεται ή αυξάνεται η δική τους αφοσίωση στην ανατροφή του παιδιού και το δέσιμο της σχέσης του (Wallerstein, 1991).

Εξαιτίας όμως των μεθοδολογικών περιορισμών πολλών ερευνών όπου αξιοποιούνται στην παρούσα εργασία, τα αποτελέσματά τους πρέπει να εξεταστούν με κάποια επιφύλαξη. Ένας ακόμα περιορισμός φαίνεται να είναι το γεγονός ότι η εκτίμηση της προσαρμογής των παιδιών στο διαζύγιο πραγματοποιείται με την αξιολόγηση κατά κύριο λόγο της μητέρας, πράγμα που ενέχει, ως γεγονός, από μόνο του μία προκατάληψη και μονομερή διερεύνηση του θέματος. Ενδεχομένως μάλιστα οι χωρισμένες μητέρες, από μία τάση υπεραναπλήρωσης ή συγκάλυψης των ενοχών τους απέναντι στο παιδί τους για το διαζύγιο, να εξιδανικεύουν τις σχέσεις με τα

παιδιά τους, τα οποία αποτελούν και το μοναδικό αντικείμενο της προσοχής τους (Huure, Junkkari&Aro, 2006). Επιπλέον, έχει διαπιστωθεί από τη βιβλιογραφία ότι η σύμπτωση των απόψεων γονέων και παιδιών σχετικά με τα χαρακτηριστικά των δεύτερων είναι μικρή. Τα παιδιά δηλαδή αξιολογούν τη συμπεριφορά τους διαφορετικά από ό,τι οι μητέρες τους (Huure, Junkkari&Aro, 2006). Μελλοντικές έρευνες στον τομέα αυτόν, λοιπόν, πρέπει να διασταυρώνουν τις πληροφορίες και από άλλα σημαντικά πρόσωπα του περιβάλλοντος του παιδιού. Επίσης, ορισμένες έρευνες όπως αυτή του Kulman (2015), μελετά τις μακροχρόνιες συνέπειες στα παιδιά, χωρίς να τα εντάσσει, όμως, στο πλαίσιο της οικογένειας.

Επίσης, το διαζύγιο δεν αποτελεί ένα μεμονωμένο γεγονός αλλά μία σειρά γεγονότων τα οποία διαφέρουν από περίπτωση σε περίπτωση όπως ακριβώς συμβαίνει και με τους γάμους. Το γεγονός αυτό κάνει επιτακτική την ανάγκη να οριστούν εκτενέστερα οι διαφορές ανάμεσα στις διαφορετικές καταστάσεις διαζυγίων και έπειτα να ερευνηθούν οι επιπτώσεις που έχουν αυτές καθ' αυτές στα παιδιά. Να εντοπιστούν δηλαδή παράμετροι που επηρεάζουν την πορεία ενός παιδιού στο διαζύγιο όπως είναι για παράδειγμα το οικονομικό επίπεδο και να εξεταστεί αυτό εν σχέση με τις καλές σχέσεις ανάμεσα στους γονείς του παιδιού, με την ύπαρξη καλού περιβάλλοντος στο σχολείο κα. Η διενέργεια τέτοιων ερευνών θα συμβάλλει καθοριστικά στην ύπαρξη ασφαλών συμπερασμάτων που θα λαμβάνουν υπόψη τους όλους τους παράγοντες του διαζυγίου.

Επιλογικά, αξίζει να επισημανθεί πως μέχρι σήμερα έχει πραγματοποιηθεί ένας σημαντικός αριθμός ερευνών και έχουν εξεταστεί εκτενώς οι επιπτώσεις του διαζυγίου σε διεθνές επίπεδο αλλά η ελληνική βιβλιογραφία περί του θέματος παρουσιάζει σημαντικές ελλείψεις. Προκύπτει, λοιπόν, η αναγκαιότητα συστηματικού διερευνήσης, μελέτης και καταγραφής των επιπτώσεων που επιφέρει το διαζύγιο στα παιδιά τόσο από ψυχολογικής όσο και από κοινωνιολογικής σκοπιάς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Afifi, T. D., & McManus, T. (2010). Divorce disclosures and adolescents' physical and mental health and parental relationship quality. *Journal of Divorce & Remarriage*, 51(2), 83-107.
- Amato, P. R. & Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110(1), 26-46.
- Amato, P. R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and Family*, 62(4), 1269-1287.
- Amato, P. R. (2001). Children of divorce in the 1990s: an update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, 15(3), 355.
- Amato, P. R., & Anthony, C. J. (2014). Estimating the effects of parental divorce and death with fixed effects models. *Journal of Marriage and Family*, 76(2), 370-386.
- Amato, P. R., & Afifi, T. D. (2006). Feeling Caught Between Parents: Adult Children's Relations With Parents and Subjective Well-Being. *Journal of Marriage and Family*, 68(1), 222-235.
- Amato, P. R., & Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children: a meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110(1), 26.
- Amato, P. R., Loomis, L. S., & Booth, A. (1995). Parental divorce, marital conflict, and offspring well-being during early adulthood. *Social Forces*, 73(3), 895-915.
- Ambert, A. M. (2009). *Divorce: Facts Causes & Consequences* (3rd ed) Ottawa : Vanier Institute of the Family.
- Anthony, C. J., DiPerna, J. C., & Amato, P. R. (2014). Divorce, approaches to learning, and children's academic achievement: A longitudinal analysis of mediated and moderated effects. *Journal of School Psychology*, 52(3), 249-261.
- Anthony, L. (2007). Divorce hits men harder: StatsCan. The Star, May 22. Retrieved December 1, 2008, from <http://www.thestar.com/article/216363>.

- Αργυρουλάκη, Ε. (2010). Ποιότητα των σχέσεων παιδιών με τη μητέρα τους μετά το διαζύγιο. *InterscientificHealthCare*, 2(3), 141-147.
- Arkes, J. (2012). Longitudinal association between marital disruption and child BMI and obesity. *Obesity*, 20(8), 1696-1702.
- Arkes, J. (2013). The temporal effects of parental divorce on youth substance use. *Substance Use & Misuse*, 48(3), 290-297.
- Atkinson L., Atkinson C., Smith E., Bem J. & Nolen - Hoeksema S. (2003). *Εισαγωγήστηνψυχολογίατου Hilgard*. Αθήνα:Παπαζήσης.
- Aughinbaugh, A., Pierret, C. R., & Rothstein, D. S. (2005). The impact of family structure transitions on youth achievement: Evidence from the children of the NLSY79. *Demography*, 42(3), 447-468.
- Babalis, T. (2011). *Children of single-parent families: Helping in school adaptation*. Athens: Diadrassi (in Greek).
- Babalis, T. (2013). Dimensions of social exclusion and poverty among single-parent families in Greece. In D. Daskalakis (Eds.), *The Social Sciences and the Current Crisis* (pp. 459-489). Athens: Papazisi (in greek).
- Babalis, T., Tsoi, K., Nikolopoulos, V., & Maniatis, P. (2014). The Effect of Divorce on School Performance and Behavior in Preschool Children in Greece: An Empirical Study of Teachers' Views. *Psychology*, 5(1), 20.
- Babalis, T., Tsoi, K., & Tsinarelis, G. (2011). Parents' divorce and adjustment of preschool children in kindergarten. *Proceedings of the European Conference OMEP 2011 on Perspectives on Creativity and Learning in Early Childhood*. Cyprus (in Greek).
- Babalis, T., Xanthakou, Y., Papa, C., & Tsolou, O. (2011). Preschool age children, divorce and adjustment: a case study in Greek kindergarten. *Electronic Journal of research in educational Psychology*, 9(3), 1403-1426.
- Bair, D. (2007). *Calling it quits: Late-life divorce and starting over*. New York: Random House.
- Bauserman, R. (2002). Child adjustment in joint-custody versus sole-custody arrangements: a meta-analytic review. *Journal of Family Psychology*, 16(1), 91.
- Beecher-Monas, E., & Garcia-Rill, E. (2006). Genetic Predictions of Future Dangerousness: Is There a Blueprint for Violence? - *Law and Contemporary Problems*, 69(1/2), 301-341.
- Beilin, H. (1992). Piaget's enduring contribution to developmental psychology. *Developmental Psychology*, 28(2), 191.

- Bernard, J. (1984). Divorced families and the schools: An interface of systems. *Family Therapy Collections*, 9, 91-102.
- Bernstein, R., Keltner, D. Laurent, H. (2012). Parental Divorce and Romantic Attachment in Young Adulthood: Important Role of Problematic Beliefs. *Marriage & Family Review*, 48(8), 711-731.
- Bowlby, J. (1982). Attachment and loss: retrospect and prospect. *American journal of Orthopsychiatry*, 52(4), 664.
- Breivik, K., & Olweus, D. (2006). Adolescent's adjustment in four post-divorce family structures: Single mother, stepfather, joint physical custody and single father families. *Journal of Divorce & Remarriage*, 44(3-4), 99-124.
- Broderick, C. B. (1993). *Understanding family process: Basics of family systems theory*. Newbury park: Sage Publications, Inc.
- Buchanan, C. M., Maccoby, E. E., & Dornbusch, S. M. (1992). Adolescents and their families after divorce: Three residential arrangements compared. *Journal of Research on Adolescence*, 2(3), 261-291.
- Burke, S., McIntosh, J., & Gridley, H. (2009). *Parenting after separation: A literature review prepared for the Australian psychological society*. Melbourne: Australian Psychological Society.
- Chase-Lansdale, P. L., Cherlin, A. J., & Kiernan, K. E. (1995). The long-term effects of parental divorce on the mental health of young adults: A developmental perspective. *Child development*, 66(6), 1614-1634.
- Cherlin, A. J., Chase-Lansdale, P. L., & McRae, C. (1998). Effects of parental divorce on mental health throughout the life course. *American Sociological Review*, 239-249.
- Clarke-Stewart, A., & Brentano, C. (2006). *Divorce: Causes and consequences*. Yale University Press.
- Clarke-Stewart, K.A., Vandell, D., McCartney, K., Owen, M. & Booth, C. (2000). Effects of parental separation and divorce on very young children. *Journal of Family Psychology*, 14, 304-326.
- Clay, M. M. (2001). *Change over time in children's literacy development*. Heinemann Educational Books.

- Cohn, D. A., Cowan, P. A., Cowan, C. P., & Pearson, J. (1992). Mothers' and fathers' working models of childhood attachment relationships, parenting styles, and child behavior. *Development and Psychopathology*, 4, 417-417.
- Cole M., & Cole S. (2001). *Ηανάπτυξητωνπαιδιών. Γνωστική και Ψυχοκοινωνική ανάπτυξη κατά τη νηπιακή και μέση παιδική ηλικία*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Coleman, J., & Hagell, A. (2007). *Adolescence, risk and resilience: Against the odds* (Vol. 3). John Wiley & Sons.
- Connolly, M. E., & Green, E. J. (2009). Evidence - based counseling interventions with children of divorce: Implications for elementary school counselors. *Journal of School Counseling*, 7(26), 1-37.
- Cooper, C. E., Osborne, C. A., Beck, A. N., & McLanahan, S. S. (2011). Partnership instability, school readiness, and gender disparities. *Sociology of Education*, 84(3), 246-259.
- Cunningham, M. & Skillingstead, K. (2015). Narratives of Socialization: Perceptions of Parental Influence After Childhood Divorce. *Journal of Divorce & Remarriage*, 56(2), 137-154.
- Dodge, K.A., (1991). *The Structure and Function of Reactive and Proactive Aggression. The Development and Treatment of Childhood Aggression*. New York: Erlbaum.
- Dornbusch, S. M., Carlsmith, J. M., Bushwall, S. J., Ritter, P. L., Leiderman, H., Hastorf, A. H., & Gross, R. T. (1985). Single parents, extended households, and the control of adolescents. *Child Development*, 326-341.
- Dreman, S. (2000). The influence of divorce on children. *Journal of Divorce & Remarriage*, 32(3-4), 41-71.
- Elliott, B. J., & Richards, M. P. (1991). Children and divorce: Educational performance and behaviour before and after parental separation. *International Journal of Law, Policy and the Family*, 5(3), 258-276.
- Ellis, E. M. (2000). *Divorce wars: Interventions with families in conflict*. American Psychological Association.
- Emery, R. (1982). Interparental conflict and the children of discord and divorce. *Psychological Bulletin*, 92 (2),310-330
- Emery, R. E. (1982). Interparental conflict and the children of discord and divorce. *Psychological Bulletin*, 92(2), 310.

- Emery, R. E. (2006). *The truth about children and divorce: Dealing with the emotions so you and your children can thrive*. Penguin.
- Erikson, E. H. (1980). *Identity and society*. New York: Norton.
- Faravelli, C., Sacchetti, E., Ambonetti, A., Conte, G., Pallanti, S., & Vita, A. (1986). Early life events and affective disorder revisited. *The British Journal of Psychiatry*, *148*(3), 288-295.
- Feldhaus, M. & Martin, V. (2015). Long-term effects of parental separation Impacts of parental separation during childhood on the timing and the risk of cohabitation, marriage, and divorce in adulthood. *Advances in Life Course Research*, *26*, 22–31
- Fergusson, D. M., Horwood, L. J., & Lynskey, M. T. (1994). Parental separation, adolescent psychopathology, and problem behaviors. *Journal of the American academy of child & adolescent psychiatry*, *33*(8), 1122-1133.
- Franiuk, R., Cohen, D., & Pomerantz, E. M. (2002). Implicit theories of relationships: Implications for relationship satisfaction and longevity. *Personal Relationships*, *9*(4), 345-367.
- Guidubaldi, J., Cleminshaw, H. K., Perry, J. D., & Mcloughlin, C. S. (1983). The impact of parental divorce on children: Report of the nationwide NASP study. *School Psychology Review*, *12*, 300-323.
- Guttman, J. (1993). *Divorce in psychosocial perspective: Theory and research*. Psychology Press.
- Hao, L., & Xie, G. (2002). The complexity and endogeneity of family structure in explaining children's misbehavior. *Social Science Research*, *31*(1), 1-28.
- Hemminki, K., & Chen, B. (2006). Lifestyle and cancer: effect of parental divorce. *European Journal of Cancer Prevention*, *15*(6), 524-530.
- Herbert, M., (μτφ. Μοραΐτη, Γ.), (1998). *Χωρισμός και Διαζύγιο. Βοηθώντας τα Παιδιά να το Αντιμετωπίσουν*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Hetherington, E. M. (2002b). *For better or for worse: Divorce reconsidered*. New York: W.W. Norton and Company.
- Hetherington, E. M., & Stanley-Hagan, M. (1999). The adjustment of children with divorced parents: A risk and resiliency perspective. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, *40*(01), 129-140.

- Hetherington, E. M., Cox, M., & Cox, R. (1985). Long-term effects of divorce and remarriage on the adjustment of children. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 24(5), 518-530.
- Hetherington, E.M., & Elmore, A.M. (2003). Adaptation in the context of childhood adversities. In S. S. Luthar (Ed.), *Resilience and vulnerability*. New York: Cambridge University Press.
- Hetherington, M.E. (1993). An Overview of the Virginia Longitudinal Study of Divorce and Remarriage With a Focus on Early Adolescence. *Journal of Family Psychology*, 7(1), 39-56.
- Hodges, W. F., Landis, T., Day, E., & Oderberg, N. (1992). Infant and toddlers and post divorce parental access: An initial exploration. *Journal of Divorce & Remarriage*, 16(3-4), 239-252.
- Holmes, J. (1993) *John Bowlby and Attachment Theory*. London: Routledge.
- Huure, T., Junkkari, M. & Aro, H. (2006). Long-term Psychosocial effects of parental divorce: A follow-up study from adolescence to adulthood. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*, 256(4), 256–263
- Huurre, T., Junkkari, H., & Aro, H. (2006). Long-term Psychosocial effects of parental divorce. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*, 256(4), 256-263.
- Jalovaara, M. (2002). Socioeconomic differentials in divorce risk by duration of marriage. *Demographic Research*, 7, 537-564.
- Jeynes, W. H. (2005). A meta-analysis of the relation of parental involvement to urban elementary school student academic achievement. *Urban education*, 40(3), 237-269.
- Johnston, J. R., Kline, M., & Tschann, J. M. (1989). Ongoing postdivorce conflict: Effects on children of joint custody and frequent access. *American Journal of Orthopsychiatry*, 59(4), 576.
- Kalmun, M. (2015). *How Childhood Circumstances Moderate the Long-Term Impact of Divorce on Father–Child Relationships*. University of Amsterdam.
- Kalter, N. (1990). *Growing up with divorce: Helping your child avoid immediate and later emotional problems*. Fawcett Colombine, New York.

- Kelly, J. B. (2000). Children's adjustment in conflicted marriage and divorce: A decade review of research. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 39(8), 963-973.
- Kim, H. S. (2011). Consequences of parental divorce for child development. *American Sociological Review*, 76(3), 487-511.
- Kleinsorge, C., & Covitz, LO. M. (2012). Impact of divorce on children: Developmental considerations. *Pediatrics in Review*, 33, 147-155.
- Knoester, C., & Booth, A. (2000). Barriers to Divorce When Are They Effective? When Are They Not?. *Journal of Family Issues*, 21(1), 78-99.
- Kupisch, S., Rudolph, L., Weed, E., (1984). *The Impact of the Divorce Process in the Family*. New York: ERIC/CAPS.
- Kurdek, L. A., & Berg, B. (1987). Children's Beliefs About Parental Divorce Scale: psychometric characteristics and concurrent validity. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 55(5), 712.
- Kurdek, L.A. (1988). A 1-year follow-up study of children's divorce adjustment, custodial mothers' divorce adjustment, and post-divorce parenting. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 9, 315-328.
- Kurdek, L.A. (1991). Differences in ratings of children's adjustment by married mothers experiencing low marital conflict, married mothers experiencing high marital conflict, and divorced single mothers: A nationwide study. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 12(3), 289-305
- Lansford, J. E. (2009). Parental divorce and children's adjustment. *Perspectives on Psychological Science*, 4(2), 140-152.
- Mandemakers, J. J., & Kalmijn, M. (2014). Do mother's and father's education condition the impact of parental divorce on child well-being? *Social Science Research*, 44, 187-199.
- Meadan, H. & Halle, J. (2004). Social perception of students with learning disabilities dealing with important social or family changes. *Learning Disabilities Research & Practice*, 19(2), 71-82
- Molepo, L. S., Sodi, T., Maunganidze, L., & Mudhovozi, P. (2012). Behavioural and Emotional Development in Children of Divorce. *Journal of Psychology in Africa*, 22(2), 251-254.

- Mooney, L., Knox, D., & Schacht, C. (2014). *Understanding social problems*. USA: Wadsworth.
- Nunes-Costa, R. A., Lamela, D. J., & Figueiredo, B. F. (2009). Psychosocial adjustment and physical health in children of divorce. *Jornal de Pediatria*, 85(5), 385-396.
- O' Connor, T., Dunn, J., Jenkins, J., & Pickering, K. (2001). Family settings and children's adjustment: Differential adjustment within and across families. *British Journal of Psychiatry*, 179, 110-115.
- Pagani, L., Boulerice, B., Tremblay, R. E., & Vitaro, F. (1997). Behavioural development in children of divorce and remarriage. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38(7), 769-781.
- Parish, T. S., & Dostal, J. W. (1980). Relationships between evaluations of self and parents by children from intact and divorced families. *Journal of Psychology*, 104(1), 35.
- Pedersen, W. (1994). Parental relations, mental health, and delinquency in adolescents. *Adolescence*, 29(116), 975.
- Peterson, J. L., & Zill, N. (1986). Marital disruption, parent-child relationships, and behavior problems in children. *Journal of Marriage and the Family*, 48, 295-307.
- Previti, D., & Amato, P. R. (2003). Why stay married? Rewards, barriers, and marital stability. *Journal of Marriage and Family*, 65(3), 561-573.
- Richards, M. P., & Elliott B. J. (1991). The effects of parental divorce on children. *Archives of Disease in Childhood*, 66, 915-916.
- Sakyi, K. S., Melchior, M., Chollet, A., & Surkan, P. J. (2012). The combined effects of parental divorce and parental history of depression on cannabis use in young adults in France. *Drug and Alcohol Dependence*, 126(1), 195-199.
- Sammons, W. A., & Lewis, J. M. (2000). What Schools Are Doing To Help the Children of Divorce. *Young Children*, 55(5), 64-65.
- Sirvanli- Ozen, D. (2004). Effects of marital conflict on adolescent children: A study in Turkey. *Journal of Divorce & Remarriage*, 41(1-2), 137-157.
- Størksen, I., Røysamba, E., Moum, T. & Tambs, K. (2005). Adolescents with a childhood experience of parental divorce: A longitudinal study of mental health and adjustment. *Journal of Adolescence*, 28(6), 725-739

- Storksen, I., Roysamb, E., Moum, T., & Tambs, K. (2005). Adolescents with a childhood experience of parental divorce: a longitudinal study of mental health and adjustment. *Journal of Adolescence*, 28(6), 725-739.
- Sun, Y., & Li, Y. (2001). Marital Disruption, Parental Investment, and Children's Academic Achievement A Prospective Analysis. *Journal of Family Issues*, 22(1), 27-62.
- Sutherland, K. E., Altenhofen, S., & Biringen, Z. (2012). Emotional availability during mother–child interactions in divorcing and intact married families. *Journal of Divorce & Remarriage*, 53(2), 126-141.
- Taylor, R., & Andrews, B. (2009). Parental depression in the context of divorce and the impact on children . *Journal of Divorce & Remarriage*, 50(7), 472-480.
- Terr, L. (1990). Too scared to cry. New York. NY: *Harper & Row*.
- Thompson, D., Stohl, M. & Hasin, D. (2014). The Influence of Parental Divorce and Alcohol Abuse on Adult Offspring Risk of Lifetime Suicide Attempt in the United States. *American Journal of Orthopsychiatry*, 84(3), 316-320
- Uecker, J. & Ellison, C. Parental Divorce, Parental Religious Characteristics, and Religious Outcomes in Adulthood. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 51(4), 777–794.
- Uphold-Carrier, H., & Utz, R. (2012). Parental divorce among young and adult children: A long-term quantitative analysis of mental health and family solidarity. *Journal of Divorce & Remarriage*, 53(4), 247-266.
- Uwaifo, V. O. (2012). The Effects of Family structures on the academic performance of Nigerian University Students. *Global Journal of Human- Social Science Research*, 12(5).
- Wallerstein, J. S. (1985). Children of divorce: Preliminary report of a ten-year follow-up of older children and adolescents. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 24(5), 545-553.
- Wallerstein, J. S. (1991). The long-term effects of divorce on children: A review. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 30(3), 349-360.
- Wallerstein, J. S., & Kelly, J. B. (1975). The effects of parental divorce: Experiences of the preschool child. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 14(4), 600-616.

- Wallerstein, J. S., & Kelly, J. B. (2008). *Surviving the breakup: How children and parents cope with divorce*. Basic Books.
- Warshak, R. A., & Santrock, J. W. (1983). The impact of divorce in father-custody and mother-custody homes: The child's perspective. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 1983(19), 29-46.
- Westman, J. C., Cline, D. W., Swift, W. J., & Kramer, D. A. (1970). Role of child psychiatry in divorce. *Archives of General Psychiatry*, 23(5), 416-420.
- Wilson, R. F. (2000). Children at risk: The sexual exploitation of female children after divorce. *Cornell L. Rev.*, 86, 251.
- Ζαφειροπούλου, Μ., Κλεφταράς, Γ. (2009). *Εφαρμοσμένη Κλινική Ψυχολογία Του Παιδιού*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μαρκοβίτης, Μ., Χριστιανόπουλος, Κ., Κοτζαμπάση, Α., Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε., Λαζαρίδου, Α., Αμπάτζογλου, Γ., & Αντωνιάδου, Μ. (1994). *Διαζύγιο και Παιδιά. Ψυχολογικά και Νομικά θέματα*. UniversityStudioPress. Θεσσαλονίκη.
- Νίλσεν, Μ., (2005). *Απώλειες στη Ζωή Ενός Παιδιού*. Αθήνα: Μέρμηνα.
- Φαρσεδάκης, Ι., (1985). *Παραβατικότητα και Κοινωνικός Έλεγχος των Ανηλίκων*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Χατζηχρήστου, Χ. (2008). Προαγωγή της ψυχικής ανθεκτικότητας στη σχολική κοινότητα: Γηγενείς και αλλοδαποί μαθητές. Συνέδριο με θέμα *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*, 3-4 Οκτωβρίου, Αθήνα.
- Χατζηχρήστου, Χ. (2011^α). *Σχολική Ψυχολογία*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Χατζηχρήστου, Χ. (2015). *Ο χωρισμός των γονέων το διαζύγιο και τα παιδιά- Η προσαρμογή των παιδιών στη διπυρηνική οικογένεια και στο σχολείο*. Αθήνα: Πεδίο.
- Χατζηχρήστου, Χ. (2015). *Ο χωρισμός των γονέων, το διαζύγιο και τα παιδιά*. Αθήνα, Πεδίο.

